Toppersnotes®
Unleash the topper in you

महाराष्ट्र

नगरपरिषद (गट क आणि ड)

Maharashtra Department of Municipal Administration (DMA)

बुकलेट - 1

सामान्य ज्ञान

SIERRA INNOVATIONS

अनुक्रमणिका

S. No.	Chapter	Page No.
1.	**इतिहास**	1
2.	**भूगोल**	71
3.	**अर्थशास्त्र**	156
4.	**राज्यशास्त्र**	200
5.	**विज्ञान** ➢ जीवशास्त्र (Biology) ➢ रसायनशास्त्र (Chemistry) ➢ भौतिकशास्त्र (Physics)	255

1 प्रकरण इतिहास

प्राचीन भारताचा इतिहास

1) सिंधू संस्कृती

कालखंड

- सिंधू संस्कृतीचा कालखंड इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700 च्या सुमारास होता. या कालात भारतीय उपखंडात एक प्रगत नागरी संस्कृती विकसित झाली.

भौगोलिक विस्तार

- सिंधू संस्कृतीचा विस्तार भारतातील पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, गुजरात या राज्यांमध्ये तर पाकिस्तानमधील सिंध आणि पंजाब प्रांतात झाला होता.
- ही संस्कृती सिंधू आणि सरस्वती नद्यांच्या खोऱ्यात विकसित झाली होती आणि तिचा व्याप सागरी किनाऱ्यापर्यंत पसरलेला होता.

प्रमुख स्थळे

- हडप्पा (पाकिस्तान, पंजाब) – सर्वप्रथम उत्खनन झालेले ठिकाण.
- मोहेंजोदारो (सिंध, पाकिस्तान) – येथे "Great Bath" नावाची सार्वजनिक स्नानगृहाची रचना आढळते.
- लोथल (गुजरात) – प्राचीन बंदर व व्यापारी गोदामांचे अवशेष येथे सापडले आहेत.
- धोलावीरा (गुजरात) – जलसंधारण व्यवस्था आणि नगररचनेचे उत्कृष्ट उदाहरण.
- राखीगढी (हरियाणा) – भारतातील सर्वांत मोठे सिंधू संस्कृतीचे स्थळ.
- चन्हुदडो (पाकिस्तान) – औद्योगिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते.

नगररचना

- सिंधू संस्कृतीतील नगरे आखीवरेखीव पद्धतीने बांधलेली होती.
- रस्ते उत्तर-दक्षिण दिशेने सरळ तर गल्ल्या त्यांना समांतर अशा होत्या.
- घरांची रचना एकसंध होती व त्यात स्वतंत्र पाण्याची व्यवस्था आणि सांडपाणी निःसारणाची सुविधा होती.
- मोहेंजोदारो येथील "Great Bath" ही सार्वजनिक वापरासाठी बांधलेली भव्य रचना होती.

घरे आणि इमारती

- घरे भाजलेल्या विटांनी बांधलेली असत आणि ती टिकाऊ होती.
- अनेक घरांमध्ये अंगण, खोल्या आणि काही ठिकाणी दोन मजलेही असत.
- स्वतंत्र विहिरी आणि शौचालयांची व्यवस्था बहुसंख्य घरांमध्ये आढळते.

धार्मिक जीवन

- मातृदेवीची पूजा केली जात होती, जी उर्वरतेचे प्रतीक मानली जाई.
- पशुपतीसारख्या शिवसमान देवतेची मूर्ती आढळते.
- वृक्ष, सर्प, बैल यांची उपासना होत असे.
- मृतदेह पुरण्याची प्रथा प्रचलित होती.

व्यवसाय व व्यापार

- सिंधू लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती, पशुपालन, कारागिरी व व्यापार होता.
- वस्त्रनिर्मिती, मातीची भांडी, आणि धातूपदार्थांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत असे.
- मेसोपोटेमिया सारख्या परदेशी संस्कृतींसोबत व्यापाराचे पुरावे सापडतात.
- लोथल येथील बंदर आणि गोदामे ही व्यापारासाठीची उच्च व्यवस्थापनाची उदाहरणे आहेत.

लिपी व भाषा

- सिंधू संस्कृतीची लिपी अद्याप अडगळीची असून ती पूर्णपणे वाचता आलेली नाही.
- ही लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहिली जात होती.
- या लिपीतील लेखनाचे अर्थ स्पष्टपणे उलगडले गेलेले नसल्यामुळे अनेक बाबी अज्ञातच राहिल्या आहेत.

कला आणि कारागिरी

- मोहेंजोदारो येथे सापडलेली नृत्यरत युवतीची कांस्य मूर्ती ही कलात्मक उत्कृष्टतेचे प्रतीक आहे.
- 'Priest King' म्हणून ओळखली जाणारी दगडी मूर्ती ही त्या काळच्या सामाजिक स्थानांची झलक देते.
- मातीची खेळणी, विविध मुद्रिका, दागिने इत्यादींमधून त्या काळातील कारागिरीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

ऱ्हासाची कारणे

- नद्यांचे प्रवाह बदलणे, पूर व दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक कारणांमुळे या संस्कृतीचा ऱ्हास झाला असावा.
- परकीय आक्रमण (विशेषतः आर्यांचे आगमन) ही देखील एक शक्यता अभ्यासकांनी मांडली आहे.
- व्यापारी व्यवस्थेचा ऱ्हास, अन्नटंचाई, हवामानातील बदल इत्यादी कारणांची शक्यता आहे.
- तरीसुद्धा, या ऱ्हासामागील निश्चित कारण अद्याप निश्चितपणे सिद्ध झालेले नाही.

महत्त्वाच्या स्थळांचे तपशील

स्थळ	राज्य	वैशिष्ट्य
हडप्पा	पाकिस्तान	पहिले उत्खनन, धान्यकोठार
मोहेंजोदारो	पाकिस्तान	Great Bath, Priest King मूर्ती
लोथल	गुजरात	बंदर व गोदाम
धोलावीरा	गुजरात	जलव्यवस्थेचे उत्कृष्ट उदाहरण
राखीगढी	हरियाणा	भारतातील सर्वात मोठे स्थळ

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सिंधू संस्कृतीचा कालखंड कोणता?	इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700
'ग्रेट बाथ' कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
नर्तकीची कांस्य मूर्ती कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
प्राचीन बंदर कोणत्या स्थळावर होते?	लोथल
भारतातील सर्वात मोठे सिंधू स्थळ कोणते?	राखीगढी
जोर्वे हे प्राचीन ठिकाण कोणत्या तालुक्यात आहे?	नेवासा
सिंधू संस्कृती कोणत्या नदीखोऱ्यात विकसित झाली?	सिंधू नदीखोरा
सिंधू लिपी वाचता आली आहे का?	नाही, ती अजून अडगळीची आहे.

2) वैदिक संस्कृती

कालखंड

- वैदिक संस्कृतीचा प्रारंभ अंदाजे इ.स.पू. 1500 च्या सुमारास झाला, आणि ती इ.स.पू. 600 पर्यंत अस्तित्वात होती.
- या संस्कृतीस दोन टप्प्यात विभागले जाते – प्रारंभिक वैदिक काल (इ.स.पू. 1500–1000) आणि उत्तर वैदिक काल (इ.स.पू. 1000–600).
- या कालावधीत आर्य लोकांनी उत्तर भारतात स्थायिक होताना कृषी, पशुपालन, यज्ञकर्म व धार्मिक परंपरा यांचा विकास केला.

भौगोलिक विस्तार

- प्रारंभिक वैदिक संस्कृतीचा विस्तार मुख्यतः पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेशात होता.
- उत्तर वैदिक काळात आर्य लोक गंगा-यमुना खोऱ्यात स्थलांतरित झाले आणि त्यांचे वास्तव्य गंगेच्या मैदानात स्थिर झाले.

प्रमुख साहित्य व ग्रंथ

- ऋग्वेद – प्राचीनतम व वैदिक संस्कृतीचे मुख्य ग्रंथ; 1028 ऋचा आणि 10 मंडळ.
- यजुर्वेद – यज्ञविधीविषयक माहिती.
- सामवेद – संगीतरूपातील मंत्रसंग्रह.
- अथर्ववेद – जादू, आरोग्य, धार्मिक उपाय यांची माहिती.
- ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यके, आणि उपनिषदे – तात्त्विक विचारांचा विकास.
- महाभारत व रामायण ही महाकाव्ये उत्तर वैदिक संस्कृतीच्या अखेरीस विकसित झाली.

सामाजिक व्यवस्था

- प्रारंभिक काळात वर्णव्यवस्था लवचिक होती.
- उत्तर वैदिक काळात वर्णव्यवस्थेचे कठोर विभाजन झाले – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची स्पष्ट भूमिका निश्चित झाली.
- गृहस्थाश्रम, गुरुकुल शिक्षण, यज्ञकर्म, ऋषी-संस्कृती यांचा विकास झाला.
- स्त्रियांना प्रारंभी धार्मिक शिक्षणात अधिकार होता; परंतु नंतर त्यांच्या स्थानात घट झाली.

आर्थिक जीवन

- प्रारंभी आर्य लोकांचे प्रमुख व्यवसाय होते – पशुपालन, गुरेपालन आणि गवळी व्यवस्था.
- उत्तर वैदिक काळात शेतीचा विकास झाला; लोखंडाच्या वापरामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली.
- विनिमय पद्धतीवर आधारित व्यापार प्रचलित होता. निष्क, शतमान इत्यादी मापदंड वापरले जात.
- ग्रामसंस्था ही आर्थिक जीवनाचे केंद्र होती.

राजकीय व्यवस्था

- प्रारंभी गोत्रप्रधान, कुटुंबप्रधान व गणराज्य स्वरूपाची सत्ता होती.
- राजा हा 'जनस्य गुप्ता' मानला जाई. त्याचा सत्तेवर अधिकार असला तरी सभा व समिती या संस्थांमार्फत राज्यकारभार चालत असे.
- उत्तर वैदिक काळात राजसत्ता बळकट झाली व एकाधिकारशाहीचा प्रारंभ झाला.

धार्मिक व वैचारिक जीवन

- प्रारंभिक काळात निसर्गपूजा: अग्नी, इंद्र, वरुण, वायू, आदित्य यांना महत्त्व.
- उत्तर वैदिक काळात ब्रह्म व आत्मा संकल्पना, यज्ञकर्माचे गूढीकरण, तत्त्वज्ञानाचा विकास झाला.
- उपनिषदांमधून अद्वैत, आत्मा-परमात्मा यांचा तात्त्विक विचार मांडण्यात आला.

कालरेषा

कालखंड
इ.स.पू. 1500 – प्रारंभिक वैदिक काळाची सुरुवात – ऋग्वेद रचना
इ.स.पू. 1000 – उत्तर वैदिक संस्कृतीचा आरंभ – यजुर्वेद, सामवेद, सामाजिक बदल
इ.स.पू. 600 – धर्म, तत्त्वज्ञान व समाजरचनेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
प्रारंभिक वैदिक काळात आर्य कोठे स्थायिक झाले?	पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेश
ऋग्वेद किती मंडळांमध्ये विभागलेला आहे?	10 मंडळ
कोणत्या वेदामध्ये संगीताचा उल्लेख आहे?	सामवेद
यज्ञविधीविषयी माहिती कोणत्या वेदात आहे?	यजुर्वेद
प्राचीन संस्कृत महाकाव्य महाभारताचा लेखक कोण?	वेद व्यास

3) सोळा महाजनपदे

कालखंड

- महाजनपदांचा कालखंड इ.स.पू. 600 ते इ.स.पू. 400 च्या दरम्यान मानला जातो.
- हा कालखंड उत्तर वैदिक संस्कृतीनंतर आणि गौतम बुद्ध, महावीर यांसारख्या धर्मसुधारकांच्या काळातला आहे.
- या काळात अनेक लहान-मोठ्या जनपदांचे एकत्रिकरण होऊन सुसंगठित व मजबूत राज्यघटना उदयास आली.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- वैदिक काळात 'जन' किंवा 'जनपद' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लहान समाजघटनांचे मोठ्या प्रमाणात संघटन झाले.
- शक्तीशाली व स्थायिक झालेल्या राज्यांना "महाजनपद" असे संबोधले जाऊ लागले.
- या राज्यांमध्ये काहीत गणराज्य होती, तर काहीत राजशाही राज्य होते.

वैशिष्ट्ये

- ही राज्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून प्रगत होती.
- मगध हे सर्वांत शक्तिशाली व विस्तारवादी महाजनपद मानले जाते.
- जसे की वज्जी व मल्ल – यामध्ये लोकशाही स्वरूप होते आणि 'संग' संस्था कार्यरत होती.
- गौतम बुद्ध आणि महावीर या धर्मसुधारकांनी आपले उपदेश महाजनपदांमध्ये दिले.
- या कालखंडात बौद्ध आणि जैन धर्माचे प्रभावी प्रसार केंद्र विकसित झाले.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महाजनपदे ही भारतीय राजकीय एकत्रिकरणाची सुरुवात मानली जाते.
- गणराज्य आणि राजशाही दोन्ही प्रकारची राज्ये अस्तित्वात होती.
- मगध, कोसल, वत्स व अवंती ही चतुष्टय ही मुख्य राजकीय स्पर्धक राज्ये होती.
- बौद्ध साहित्यात महाजनपदांची सविस्तर माहिती दिली आहे.

4) बौध्द धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्थेचे कठोर वर्गीकरण, यज्ञसंस्कारांचा अतिरेक आणि ब्राह्मणशाही प्रभाव प्रचंड वाढलेला होता.
- सामान्य लोकांसाठी धर्माचे स्वरूप गुंतागुंतीचे, खर्चिक व दडपणाचे बनले होते.
- या पार्श्वभूमीवर एक सोपा, आचरणक्षम व सर्वसमावेशक धर्म हाच काळाची गरज बनली आणि त्यातून बौद्ध धर्माचा उदय झाला.

गौतम बुद्ध – जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 563 मध्ये लुंबिनी (नेपाळ) येथे शाक्य कुळात
जन्मनाव	सिद्धार्थ गौतम
वडिलांचे नाव	शुद्धोधन (शाक्य गणराज्याचे राजा)
आईचे नाव	महामाया
विवाह	यशोधरा, पुत्र – राहुल
महाभिनिष्क्रमण	वयाच्या 29 व्या वर्षी सांसारिक जीवन त्यागले
ज्ञानप्राप्ती	वयाच्या 35 व्या वर्षी बोधगया येथे बोधवृक्षाखाली ज्ञानप्राप्ती झाली – तेव्हापासून 'बुद्ध' म्हणवले गेले
प्रथम उपदेश	सारनाथ (वाराणसीजवळ) येथे 'धम्मचक्र प्रवर्तन' केला
निधन	कुशीनगर येथे इ.स.पू. 483 मध्ये महापरिनिर्वाण

बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान

चार आर्यसत्य (Four Noble Truths)

1. दुःख आहे
2. दुःखाचे कारण आहे – तृष्णा
3. दुःखाचा नाश शक्य आहे
4. दुःख निवारणासाठी अष्टमार्ग आहे

अष्टांगिक मार्ग (Eightfold Path)

1. सम्यक दृष्टि
2. सम्यक संकल्प
3. सम्यक वाक्
4. सम्यक कर्म
5. सम्यक आजीविका
6. सम्यक प्रयत्न
7. सम्यक स्मृती
8. सम्यक समाधी

त्रिरत्न (Three Jewels)

1. बुद्ध (गुरू)
2. धम्म (धर्म)
3. संग (संघ – बौद्ध भिक्षू समुदाय)

बौद्ध धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- अहिंसा, करुणा आणि मध्यम मार्गावर आधारित जीवनशैली
- आत्मा-परमात्म्याच्या संकल्पनेचा निषेध
- कर्मसिद्धांतावर श्रद्धा – प्रत्येक कृतीचे परिणाम असतात
- यज्ञ, पूजा, वेद व ब्राह्मणांच्या प्रभुत्वाचा विरोध
- सर्व जातींसाठी मुक्त प्रवेश आणि भिक्षूसंघाची निर्मिती

बौद्ध संगीती (Council)

संगीती क्रमांक	ठिकाण	प्रमुख राजा	विशेष मुद्दे
पहिली	राजगृह	अजातशत्रू	विनयपिटक व सुत्तपिटक संकलित
दुसरी	वैशाली	कालाशोक	भिक्षू जीवनशैलीवर मतभेद, फूट निर्माण
तिसरी	पाटलीपुत्र	अशोक	बौद्ध धर्माचा प्रचार, अभिधम्मपिटक
चौथी	कुंडलवन, काश्मीर	कनिष्क (कुषाण)	महायान व हीनयान पंथात विभाजन

ToppersNotes
Unleash the topper in you

बौद्ध धर्माचे पंथ

1. **हीनयान** – मूळ बौद्ध विचार, कठोर आत्मशुद्धी व साधनेस प्राधान्य
2. **महायान** – बुद्धाला ईश्वरवत मानणारा, मूर्तीपूजेचा स्वीकार
3. **वज्रयान** – तांत्रिक साधना, विशेषतः तिबेट व नेपाळमध्ये प्रसिद्ध

बौद्ध धर्माचा प्रसार

- राजा अशोकाने बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार केला आणि धर्ममहामात्यांची नेमणूक केली.
- तिथीबद्दलचे लेखन शिलालेखांद्वारे मिळते (गिरिनार, खालाटी इ.).
- श्रीलंका, तिबेट, चीन, जपान, बर्मा, थायलंड, मंगोलिया येथे बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गौतम बुद्धांचे जन्मस्थळ कोणते?	लुंबिनी
बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती कोठे झाली?	बोधगया
बुद्धांनी प्रथम उपदेश कोठे दिले?	सारनाथ
बुद्धांचे महापरिनिर्वाण कोठे झाले?	कुशीनगर
बौद्ध धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	त्रिपिटक
बुद्ध आपले उपदेश कोणत्या भाषेत देत असत?	पाली
'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' ही कोणाची शिकवण आहे?	गौतम बुद्ध
बौद्ध परिषद खालीलपैकी कोठे झाली नाही?	सारनाथ
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा
सम्राट अशोकाने कोणत्या युद्धानंतर बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध

5) जैन धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था, यज्ञसंस्कार, पशूबलिसारख्या कडक धार्मिक प्रथा वाढत होत्या.
- या सामाजिक स्थितीविरुद्ध काही विचारवंतांनी सुधारणा चळवळी उभारल्या.
- त्यातून जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म अशा श्रमण चळवळी उदयास आल्या.

वर्धमान महावीर – जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 599, कुंडग्राम (वज्जी महाजनपद)
वंश	ज्ञात्रिक क्षत्रिय कुळ
वडिलांचे नाव	सिद्धार्थ
आईचे नाव	त्रिशला
विवाह	यशोदा, पुत्र – अनोज्ञ कुमार
वैराग्य	वयाच्या 30 व्या वर्षी गृहत्याग
ज्ञानप्राप्ती	12 वर्ष तपश्चर्येनंतर जृंभिकग्राम येथे
कीर्ती नाव	'जिन' – विजेता म्हणून ओळख (यावरून 'जैन')
निधन	इ.स.पू. 527, पावापुरी (बिहार) येथे

जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान

पंचमहाव्रत (पाच मुख्य आचार)

1. अहिंसा – सर्व प्राणिमात्रांप्रती करुणा
2. सत्य – खरे बोलणे
3. अचौर्य – चोरी न करणे
4. ब्रह्मचर्य – कामवासनांपासून दूर राहणे
5. अपरिग्रह – मालमत्तेचा त्याग

त्रिरत्न (Three Jewels)

1. सम्यक दर्शन – योग्य श्रद्धा
2. सम्यक ज्ञान – योग्य समज
3. सम्यक चारित्र – योग्य आचरण

जैन धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- आत्मा व परमात्मा या संकल्पनांचा स्वीकार – सर्व प्राणी आत्मायुक्त आहेत.
- कर्मसिद्धांत मान्य – कर्म हेच सुख-दुःखाचे कारण आहे.
- मोक्षासाठी तप, संयम, ज्ञान आवश्यक आहे.
- ईश्वरास नकार – सृष्टीचा कोणी निर्माता नाही, ती शाश्वत आहे.
- अहिंसा हे सर्वोच्च तत्त्व – त्यामुळे जैन धर्मात पशुबळी, यज्ञ, बलिदान नाकारले गेले.

जैन धर्माचे संप्रदाय

संप्रदाय	वैशिष्ट्ये
श्वेतांबर	पांढरे वस्त्र परिधान करतात, स्त्रियांनाही मोक्षसाधना करता येते असे मानतात
दिगंबर	वस्त्र त्याग करतात, कठोर तपश्चर्येवर भर, स्त्रियांना मोक्षसाधना अशक्य मानतात

जैन साहित्य

- जैन आगम (श्वेतांबर परंपरेनुसार) – 12 अंग, सूत्रग्रंथ
- तत्त्वार्थ सूत्र – उमास्वाति यांनी रचलेला तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ
- प्राकृत भाषा – जैन धर्माचे बहुसंख्य ग्रंथ प्राकृत भाषेत

जैन धर्माचा प्रभाव

- अहिंसा, सत्य आणि पर्यावरण स्नेही दृष्टिकोन यामुळे समाजात सकारात्मक प्रभाव.
- व्यापार, दानधर्म, शिक्षण या क्षेत्रांत जैन समाज आघाडीवर.
- गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्य प्रदेशमध्ये प्रभावी अस्तित्व.
- आलेख – अजिंठा, एलोरा, पावापुरी, शत्रुंजय, श्रीसमेद शिखर, शरवनबेलगोळा ही जैन तीर्थक्षेत्रे.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महावीर हे जैन धर्माचे 24 वे तीर्थंकर होते – पहिला ऋषभदेव.
- त्यांनी धार्मिक रूढींना विरोध करून नैतिकतेवर आधारित धर्म मांडला.
- मोक्ष प्राप्तीसाठी आत्मशुद्धी व संयम आवश्यक मानले गेले.
- जैन धर्म समाजातील सर्व जातींना आत्ममोक्षाचा समान अधिकार देतो.

कालरेषा

इ.स.पू.	घटना
599	वर्धमान महावीर यांचा जन्म – कुंडग्राम
569	विवाह आणि कुटुंब जीवनात प्रवेश
569	वयाच्या 30 व्या वर्षी वैराग्य आणि गृहत्याग
527	ज्ञानप्राप्ती व 'जिन' पदवी
527	महावीरांचे महापरिनिर्वाण – पावापुरी

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
भगवान महावीरांचे जन्मस्थळ कोणते?	कुंडग्राम
महावीरांना केवलज्ञान कोठे प्राप्त झाले?	जृंभिकग्राम
महावीरांचे निर्वाण कोठे झाले?	पावापुरी
जैन धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	आगम सूत्र
जैन धर्मातील दोन मुख्य पंथ कोणते?	श्वेतांबर व दिगंबर
महावीर हे कितवे तीर्थंकर होते?	24 वे

6) मौर्य साम्राज्य

कालखंड

- मौर्य साम्राज्याचा काळ इ.स.पू. 322 ते इ.स.पू. 185 च्या दरम्यानचा होता.
- हे भारतातील पहिले संघटित आणि व्यापक साम्राज्य होते, ज्याने संपूर्ण उत्तर भारत ते कर्नाटक, आणि पश्चिमेकडील अफगाणिस्तानपर्यंत आपला विस्तार केला.
- चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार आणि अशोक हे याचे तीन प्रमुख सम्राट होते.

स्थापना

- मौर्य साम्राज्याची स्थापना इ.स.पू. 322 मध्ये **चंद्रगुप्त मौर्य** याने केली.
- त्याला **चाणक्य (कौटिल्य/विष्णुगुप्त)** या ब्राह्मणाच्या मार्गदर्शनाचा मोठा आधार होता.
- नंद वंशाचा पराभव करून चंद्रगुप्तने पाटलीपुत्र येथे राजधानी स्थापन केली.

प्रमुख सम्राट

1. **चंद्रगुप्त मौर्य (इ.स.पू. 322–298)**

- चाणक्याच्या मार्गदर्शनाने मौर्य साम्राज्याची घडी बसवली.
- अलेक्झांडरच्या ग्रीक सरदार सेल्यूकसचा पराभव करून अफगाणिस्तान व बलुचिस्तानचा भाग साम्राज्यात जोडला.
- बौद्ध साहित्यानुसार नंतर जैन धर्म स्वीकारून दक्षिण भारतात श्रवणबेलगोळ येथे निर्वाण प्राप्त केले.

2. **बिंदुसार (इ.स.पू. 298–273)**

- "अमितघोष" हे त्याचे उपनाव होते.
- दक्षिण भारतातील काही भाग जिंकला, परंतु चोल, पांड्य, केरळ यांच्याशी मैत्री ठेवली.
- ग्रीक लेखकांनी त्याला 'अमित्रघातस' असे संबोधले आहे.

3. **सम्राट अशोक (इ.स.पू. 273–232)**

- मौर्य साम्राज्याचा सर्वात थोर सम्राट.
- कलिंग युद्ध (इ.स.पू. 261) नंतर वैराग्य आले आणि बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्याने 'धम्म' तत्वांचा प्रचार शिलालेख, स्तंभलेख, धम्ममहामात्यांच्या माध्यमातून केला.
- सांची, भरहुत, सारनाथ येथे स्तूप व बौद्ध वास्तू बांधल्या.
- श्रीलंका, बर्मा, मध्य आशिया इ. ठिकाणी बौद्ध धर्माचा प्रचार केला.

मौर्य साम्राज्याचे प्रशासन

- राजा सर्वोच्च सत्ता असला तरी सल्लागार मंडळ, गुप्तचर व्यवस्था, महसूल विभाग कार्यरत होते.
- चाणक्याचे **अर्थशास्त्र** हे या प्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज आहे.
- जनतेच्या हितासाठी रस्ते, विहिरी, विश्रामगृहे, वैद्य व औषधींची व्यवस्था केली होती.
- सम्राट अशोकने 'धम्ममहामात्य' नेमून नैतिक शासनसत्ता प्रस्थापित केली.

अर्थव्यवस्था

- शेती हा मुख्य व्यवसाय, सिंचन व्यवस्था विकसित.
- व्यापार – अंतर्देशीय आणि सागरी मार्गांनी.
- पाटलीपुत्र, ताम्रलिप्त, तक्षशिला, उज्जयिनी ही व्यापाराची केंद्रे.
- नाणी: पंचमार्क नाणी प्रचलित होती.

लष्करी व्यवस्था

- मोठे आणि संघटित लष्कर – पायदळ, रथ, घोडेस्वार आणि हत्तींचा समावेश.
- लष्करावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतंत्र युद्धमंत्री व निरीक्षक नेमले जात.
- गुप्तचर व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम होती.

मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास

- अशोकानंतर सम्राट कमकुवत झाले, त्यामुळे प्रांतिक गव्हर्नर बंडखोर होऊ लागले.
- धम्मावर अतिमोठा भर दिल्यामुळे सैन्यशक्ती कमी झाली.
- इ.स.पू. 185 मध्ये शेवटचा मौर्य सम्राट **बृहद्रथ** याचा सेनापती **पुष्यमित्र शुंग** याने वध केला आणि शुंग वंशाची स्थापना झाली.

कालरेषा

इ.स.पू.	घटना
322	चंद्रगुप्त मौर्याची सत्ता स्थापना – नंदांचा पराभव
305	सेल्यूकसचा पराभव – ग्रीक प्रदेशांचा ताबा
273	सम्राट अशोक गादीवर
261	कलिंग युद्ध व बौद्ध धर्म स्वीकृती
232	अशोक मृत्यू
185	बृहद्रथचा वध – मौर्य साम्राज्याचा अंत

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मौर्य साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	चंद्रगुप्त मौर्य
चंद्रगुप्त मौर्याचे सल्लागार कोण होते?	चाणक्य (कौटिल्य)
'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?	चाणक्य
चंद्रगुप्त मौर्याने आपले अंतिम दिवस कोठे व्यतीत केले?	श्रवणबेलगोळा
कोणत्या युद्धानंतर सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध
अशोकाने धर्मप्रचारासाठी कोणत्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली?	धम्ममहामात्य

7) मौर्योत्तर भारत आणि राजकीय विभाजन

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. 185 मध्ये **बृहद्रथ मौर्य** याचा सेनापती **पुष्यमित्र शुंग** याने वध केला आणि **मौर्य साम्राज्याचा अंत** झाला.
- त्यानंतर भारतात एक केंद्रीकृत साम्राज्य टिकून राहिले नाही.
- देशात अनेक लहान-मोठ्या राज्यांची वाढ झाली आणि राजकीय दृष्ट्या भारत **विभाजित व अस्थिर** झाला.

प्रमुख राज्य व राजवटी

1. **शुंग वंश (इ.स.पू. 185 – इ.स.पू. 75)**
   - स्थापक: **पुष्यमित्र शुंग** – ब्राह्मण होता, मौर्य सैन्यप्रमुख.
   - राजधानी: **पाटलीपुत्र**
   - शक आक्रमणास यशस्वी प्रतिकार.
   - हिंदू धर्माची पुनर्प्रतिष्ठा.
   - कला व स्थापत्याचा विकास – *भारहुत स्तूप* प्रसिद्ध.
2. **कण्व वंश (इ.स.पू. 75 – इ.स.पू. 30)**
   - शुंग वंशाच्या पतनानंतर स्थापन.
   - स्थापक: **वसुदेव कण्व**
   - कमकुवत राजवट – दक्षिणेतील आंध्र (सातवाहन) राजांनी यांचा अंत केला.
3. **सातवाहन वंश (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)**
   - स्थापक: **सिमुक**
   - प्रसिद्ध राजा: **गौतमीपुत्र सातकर्णी**
   - डेक्कनमध्ये शक्तिशाली सत्ता, महाराष्ट्रात प्रभाव
   - वैदिक परंपरेचे पालन; परंतु बौद्ध धर्मालाही संरक्षण
   - आजीवक, बौद्ध आणि जैन वास्तुंचे संवर्धन
   - सांची, नाशिक, कार्ला, कनकगिरी येथे लेण्यांचे बांधकाम
4. **Indo-Greek (यवन)**
   - साका-पार्थियन राजांनी भारतात प्रवेश केला.
   - प्रसिद्ध राजा: **मेनेण्डर (मिलिंद)** – बौद्ध धर्म स्वीकृत केला.
   - '**मिलिंदपन्हा**' हा ग्रंथ बौद्ध आणि यवन संवादाचे उदाहरण.
   - हे शासक पंजाब व अफगाणिस्तान भागात प्रभावी होते.
5. **शक वंश**
   - प्रसिद्ध राजा: **रुद्रदामन I** – *गिरिनार शिलालेख* प्रसिद्ध.
   - वापार, नाणकशास्त्र, शिल्पकला याचा विकास.
   - शक-हून संघर्ष गुप्तपूर्वकाळात सुरू राहिला.
6. **कुषाण वंश (इ.स. 1–300)**
   - स्थापक: **कुझुल कडफिसेस**, परंतु **कनिष्क** सर्वाधिक प्रसिद्ध राजा
   - कनिष्काचा काळ – **भारत-चीन-रोम यांच्यात व्यापारी संबंध**
   - **महायान बौद्ध धर्माचा प्रसार** – गंधार शिल्पशैलीचा विकास
   - चार्वाक, आयुर्वेद, वैद्यकशास्त्राचा विकास – चरकसंहिता
   - सांची, मथुरा, तक्षशिला येथे कला-वास्तूचा विकास

राजकीय स्थितीचे वैशिष्ट्ये

- राजकीय स्थैर्याचा अभाव – अनेक लहान राज्ये
- परकीय आक्रमणकारकांचा प्रवेश – शक, यवन, पार्थियन, कुशाण
- धर्म, संस्कृती, भाषा यांचे परस्पर मिश्रण – **ग्रहण व परिवर्तन युग**

कालरेषा

कालखंड	घटना
इ.स.पू. 185	मौर्य साम्राज्याचा अंत – पुष्यमित्र शुंगची सत्ता
इ.स.पू. 75	शुंग वंशाचा ऱ्हास, कण्व वंशाची स्थापना
इ.स.पू. 30	सातवाहन वंश प्रभावी, कण्व वंशाचा अंत
इ.स. 78	शक युगाचा प्रारंभ – क्षत्रप राज्य
इ.स. 78–144	कनिष्काचे राज्य व महायानाचा उत्कर्ष

8) गुप्त साम्राज्य

कालखंड

- गुप्त साम्राज्याचा कालखंड अंदाजे **इ.स. 320 ते इ.स. 550** पर्यंत मानला जातो.
- हा कालखंड **भारतीय इतिहासातील "सुवर्णयुग"** म्हणून ओळखला जातो – कला, साहित्य, विज्ञान आणि प्रशासन यामध्ये उच्च प्रगती झालेली होती.

स्थापनेची पार्श्वभूमी

- मौर्य साम्राज्यानंतरच्या अस्थिरतेनंतर गुप्त राजांनी पुन्हा एकदा **केंद्रीकृत साम्राज्य** उभे केले.
- **श्रीगुप्त** हा या वंशाचा संस्थापक मानला जातो.
- प्रसिद्ध सम्राट **चंद्रगुप्त (प्रथम)** याने गुप्त साम्राज्याचा पाया मजबूत केला.

प्रमुख गुप्त सम्राट

1. **चंद्रगुप्त I (इ.स. 320–335)**
   - गुप्त वंशाच्या साम्राज्याचा खरी उत्क्रांती याच्यापासून झाली.
   - लिच्छवी राजकन्या **कुमारदेवी**शी विवाह करून **मगध व वैशाली** राज्य आपल्या अधिपत्याखाली आणले.
   - "महाराजाधिराज" ही उपाधी घेतली.
2. **समुद्रगुप्त (इ.स. 335–375)**
   - गुप्त साम्राज्याचा **नेपोलियन** म्हणून ओळखला जातो.
   - उत्तर भारत, मध्य भारत, बंगाल, दक्षिण भारतातील अनेक राज्यांवर सैन्य विजय.
   - त्याचा **अलाहाबादचा स्तंभलेख (प्रयागप्रशस्ति)** हा त्याच्या विजयांची माहिती देतो.
   - कला, संगीत, आणि साहित्यप्रेमी राजा – स्वतः "वीणावादक" म्हणून प्रसिद्ध.
3. **चंद्रगुप्त II – विक्रमादित्य (इ.स. 375–415)**
   - गुप्त साम्राज्याचा **सर्वात यशस्वी सम्राट**.
   - **शकांचा पराभव** करून पश्चिम भारत गुप्त साम्राज्यात समाविष्ट केला.
   - त्याच्या दरबारात **नवरत्ने** होते – त्यात **कालिदास**, **वराहमिहिर**, **अमरसिंह** यांचा समावेश होता.
   - त्याच्या काळात **उज्जयिनी** हे व्यापारी व सांस्कृतिक केंद्र म्हणून प्रसिद्ध झाले.

प्रशासन व्यवस्था

- गुप्त राजे **एकाधिकारी होते**, परंतु त्यांनी स्थानिक स्वायत्ततेला संधी दिली.
- प्रांत – **भुक्ती**, जिल्हा – **विषय**, अधिकारी – **उपरिक, अमात्य, महासांती** इ.

- गुप्त प्रशासनात **मनुच्या धर्मशास्त्रावर आधारित कायदाव्यवस्था** कार्यरत होती.
- **ग्रामसभा, नगरपालिका संस्था** कार्यरत होत्या.

अर्थव्यवस्था

- शेती व व्यापार अर्थव्यवस्थेची मुख्य आधार होती.
- **सुवर्ण नाणी (दीनार), रुपक, कर्षापण** हे चलन प्रचलित होते.
- पाटलीपुत्र, उज्जयिनी, ताम्रलिप्त ही व्यापारी शहरे.
- समुद्रमार्गे रोमन व दक्षिण आशियाशी व्यापार.

धर्म व सामाजिक स्थिती

- बहुसंख्य गुप्त राजे **हिंदू धर्मीय** होते, परंतु इतर धर्मांनाही सहिष्णुता.
- **बौद्ध व जैन धर्माचे संरक्षण** दिले गेले.
- **देवपूजा, मूर्तीपूजा, आणि मंदिर स्थापत्य** यांचा प्रारंभ गुप्त काळात झाला.
- **स्त्रियांचे सामाजिक स्थान घटले**, बालविवाह, पर्दाप्रथा यांची सुरुवात झाली.

गुप्त काळातील साहित्य, कला व विज्ञान

साहित्य

- **कालिदास** – अभिज्ञान शाकुंतलम्, मेघदूत, रघुवंश
- **विशाखदत्त** – मुद्राराक्षस
- **सुद्रक** – मृच्छकटिक
- **भास** – स्वप्नवासवदत्ता

विज्ञान व गणित

- **आर्यभट** – *आर्यभटीयम्* ग्रंथात दशमान प्रणाली, पृथ्वीचे गोल स्वरूप, ग्रहण सिद्धांत
- **वराहमिहिर** – ज्योतिष, खगोलशास्त्राचा विकास
- **चर्वाक, नागार्जुन** – रसायन व भौतिकशास्त्र

स्थापत्य व शिल्पकला

- अजन्ता, एलोरा, देवगढ, सांची येथील गुप्तकालीन मंदिरे
- नालंदा व वल्लभी विद्यापीठे – ज्ञानाचे प्रमुख केंद्र

गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास

- हून आक्रमणामुळे उत्तरेतील भागात अस्थिरता.
- शक्तिशाली प्रांतिक गव्हर्नर स्वायत्त झाले.
- अंतर्गत संघर्ष व आर्थिक दुर्बलता.
- इ.स. 550 नंतर गुप्त साम्राज्याचे विभाजन व अस्त.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- गुप्त काळात भारताने कला, साहित्य, विज्ञान, धर्म, व्यापारात सुवर्णसिंहासन गाठले.
- हिंदू धर्माचा उत्कर्ष – मंदिर, मूर्तीपूजा यांचा उदय.
- गुप्त प्रशासनाने लोकशाहीचा प्रारंभिक पाया निर्माण केला.
- ही वैचारिक, धार्मिक, व सांस्कृतिक समृध्दीच भारताच्या "सुवर्णयुग" म्हणून ओळखली जाते.

कालरेषा

इ.स.	घटना
320	चंद्रगुप्त I गादीवर – गुप्त साम्राज्याची स्थापना
335	समुद्रगुप्ताची सत्ता – अलाहाबाद स्तंभलेख
375	विक्रमादित्य चंद्रगुप्त II – नवरत्नांचा दरबार
450	हून आक्रमणास प्रारंभ
550	गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास व समाप्ती

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गुप्त युगाला काय म्हटले जाते?	भारताचे सुवर्णयुग
गुप्त साम्राज्याचा खरा संस्थापक कोण?	चंद्रगुप्त I
गुप्त साम्राज्याचा 'नेपोलियन' कोणाला म्हटले जाते?	समुद्रगुप्त
चंद्रगुप्त II याच्या दरबारातील नवरत्नांपैकी एक प्रसिद्ध कवी कोण?	कालिदास
वराहमिहिर यांचा 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ कोणत्या विषयाशी संबंधित आहे?	खगोलशास्त्र
कोणत्या गुप्त सम्राटाने 'महेंद्रादित्य' ही पदवी धारण केली?	कुमारगुप्त पहिला
कालिदासांनी 'मेघदूत' कोठे रचले?	रामटेक (नागपूर)

9) दक्षिणेतील साम्राज्ये

पार्श्वभूमी

- प्राचीन भारताच्या दक्षिण भागात (दक्षिण विन्ध्य क्षेत्र) अनेक स्थानिक राजवटी उदयास आल्या.
- या राजवटींनी उत्तरेतील मौर्य, गुप्त प्रभावाच्या काळातही स्वतंत्र सत्ताकेंद्रे टिकवून ठेवली.
- दक्षिण भारताच्या इतिहासात **सातवाहन, चालुक्य, पल्लव, पांड्य, चोल आणि चेर** या घराण्यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

1. सातवाहन साम्राज्य (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: **सिमुक सातवाहन**
- राजधानी: **प्रतिष्ठान (सध्याचे पैठण, महाराष्ट्र)**
- ते मौर्य सम्राट अशोकानंतरचा डेक्कनमधील प्रमुख सत्ताकेंद्र होता.
- शक, यवन आक्रमणाचा प्रतिकार करणारा दक्षिण भारतातील पहिला मोठा घराणा.

प्रमुख सम्राट – गौतमीपुत्र सातकर्णी

- सर्वात यशस्वी व पराक्रमी राजा.
- शक, यवन, कण्व यांचा पराभव केला.
- **नासिक शिलालेखातून** त्याची कारकीर्द कळते.
- ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कार, पण बौद्धधर्मालाही संरक्षण दिले.

वैशिष्ट्ये

- भाषा: प्राकृत, ब्राह्मी लिपी
- धर्म: वैदिक परंपरेसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार
- शासनव्यवस्था – केन्द्रीयीकृत परंतु प्रांतीय स्वायत्तता

- लेण्यांचे निर्मिती कार्य – **नासिक, कार्ला, कान्हेरी, जुण्नर**
- व्यापार – सागरी मार्गे रोम व पश्चिम आशियाशी व्यापार
- चलन: **सातवाहन नाणी – पितळ, तांबे आणि चांदी**

2. **चालुक्य साम्राज्य (इ.स. 543 – इ.स. 757)**

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: **पुलकेशिन I**
- राजधानी: **वातापी (सध्याचे बदामी, कर्नाटक)**
- चालुक्य राजवटीचा प्रभाव दख्खन, कर्नाटक व आंध्रप्रदेशात पसरला होता.

प्रमुख सम्राट – पुलकेशिन II

- त्याच्या काळात चालुक्य साम्राज्याचा विस्तार सर्वाधिक झाला.
- **हर्षवर्धनाचा पराभव** केला – *अहोल शिलालेखात* याचे वर्णन आहे.
- पल्लव राजांशी दीर्घकालीन संघर्ष.

वैशिष्ट्ये

- राज्यकारभारात मंत्रिपरिषद, स्थानिक स्वायत्तता
- धर्म: हिंदू धर्म, बौद्ध व जैन धर्माला सहिष्णुता
- आर्किटेक्चर: **अहोळे, पत्तडक्कल, बादामी** येथील दगडी मंदिरे
- चलन: सुवर्ण व रौप्य नाणी
- साहित्य: संस्कृत, कन्नडचा प्रारंभ

3. **पल्लव साम्राज्य (इ.स. 275 – इ.स. 897)**

स्थापनेची माहिती

- प्रारंभिक राजधानी: **कांचीपुरम् (तमिळनाडू)**
- पल्लव साम्राज्याचे मूळ द्रविडी होते, परंतु अनेक मते उत्तर भारतीय संबंधही दर्शवतात.

प्रमुख सम्राट – नरसिंहवर्मन I (मामल्ल)

- पुलकेशिन II वर विजय – चालुक्यांविरुद्ध सूड घेतला.
- **महाबलीपुरम (मामल्लपुरम)** येथील शिल्पकामासाठी प्रसिद्ध.

वैशिष्ट्ये

- द्रविड **वास्तुकलेची** सुरुवात – **रथमंदिरे, शैलशिल्प**
- बौद्ध, जैन व वैष्णव परंपरेला संरक्षण
- **भारतीय धर्मांचा आग्नेय आशियात प्रसार**
- कांचीपुरम् – धर्म, शिक्षण व शिल्पकलेचे केंद्र

इतर उल्लेखनीय द्रविड राजवटी

राजवंश	वैशिष्ट्ये
चोल	प्राचीन चोल राजे – दक्षिणेतील व्यापारी व सागरी सामर्थ्य
पांड्य	मोती व्यापार, संगम साहित्याचा विकास
चेर	पश्चिम तामिळनाडूमधील राज्य – कोडुंगल्लूर राजधानी

वैशिष्ट्यपूर्ण मुद्दे

- दक्षिण भारतात **सामर्थ्यशाली प्रादेशिक राजवटी** निर्माण झाल्या.
- राज्यव्यवस्था, व्यापार, शिल्पकला, धर्म, शिक्षण यांचे स्वतंत्र व समांतर विकास झाले.
- या राजवटींनी **भारतीय संस्कृतीचा आग्नेय आशियात प्रसार** केला – विशेषतः पल्लव व चोल काळात.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सातवाहन वंशाची राजधानी कोणती होती?	प्रतिष्ठान (पैठण)
कोणत्या सातवाहन राजाने शकांवर विजय मिळवला?	गौतमीपुत्र सातकर्णी
चालुक्य राजवंशाची राजधानी कोणती होती?	वातापी (बदामी)
कोणत्या चालुक्य राजाने हर्षवर्धनाचा पराभव केला?	पुलकेशिन II
पल्लव राजवटीत कोणते प्रसिद्ध तटीय मंदिर-स्थापत्य विकसित झाले?	महाबलीपुरम
कैलास मंदिर (एलोरा) कोणत्या राजवंशाच्या काळात बांधले गेले?	राष्ट्रकूट
'रामचरितमानस' या अवधी भाषेतील साहित्याची निर्मिती कोणी केली?	तुलसीदास
अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन कोणी केले?	आदि शंकराचार्य
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा

10) भारतात इस्लामचे आगमन

पार्श्वभूमी

- इस्लाम धर्माचा उगम **7व्या शतकात (इ.स. 610)** अरेबियात झाला, आणि **प्रेषित मोहम्मद पैगंबर** यांनी तो प्रचारित केला.
- त्यानंतर काही दशांमध्येच इस्लाम जगभर पसरू लागला, आणि **व्यापारी, धर्मप्रसारक आणि विजेते** यांच्या माध्यमातून तो भारतात पोहोचला.

इस्लाम धर्म भारतात कसा पोहोचला?

1. **सागरी मार्गे (व्यापारी व सूफी संत)**
   - इस्लामी व्यापारी लोक इ.स. 7व्या शतकापासूनच **मालाबार किनाऱ्यावर (केरळ)** व्यापारासाठी येत होते.
   - तेथे त्यांनी **स्थानीय हिंदू राजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध** ठेवले.
   - **चेर वंशाचे राजे** अरब व्यापाऱ्यांना मदत करीत.
   - याच माध्यमातून इस्लाम धर्माचे शांततेने प्रसार सुरू झाला.
2. **उत्तर-पश्चिमेकडून (आक्रमण व लढाया)**
   - पहिले इस्लामी आक्रमण **इ.स. 712 मध्ये मोहम्मद बिन कासिम** ने सिंध प्रांतावर केले.
   - सिंधमधील **दाहिर राजा पराभूत** झाला, आणि इस्लाम धर्माचा प्रभाव सुरू झाला.
   - त्यानंतर तुर्क, अफगाण, आणि मुघल विजेत्यांनी भारतावर आक्रमणे केली.

मोहम्मद बिन कासिमचे सिंधवरील आक्रमण (इ.स. 712)

- मूलतः उमय्यद वंशाचा सेनापती – खलिफा वलीदच्या आदेशावरून भारतात मोहीम.
- कारण: अरब व्यापाऱ्यांच्या जहाजावर सिंधमध्ये हल्ला झाला होता.
- **सिंधचा राजा दाहिर याचा पराभव करून अरब सत्तेचा पाया रचला.**
- **सिंधमधील मुस्लीम वसाहती, इस्लामी कायदे व करसंकलन** यांचा प्रारंभ झाला.

इस्लामी धर्मप्रसारक व सूफी संतांचा प्रभाव

- व्यापारी, सूफी संत आणि भिक्षुकांनी शांततेने इस्लाम धर्माचा प्रचार केला.
- त्यांनी **समता, भक्ती, आणि मानवतेचे संदेश** दिले.
- **ख्वाजा मोइनुद्दीन चिस्ती**, **निजामुद्दीन औलिया**, **शेख सलीम चिश्ती** हे सूफी संत लोकप्रिय होते.
- त्यांनी सामाजिक समरसता, जातिभेदविरोध, आणि भक्तीला महत्त्व दिले.

इस्लामच्या प्रारंभिक प्रभावाचे स्वरूप

- सुरुवातीला केवळ **सिंध आणि पंजाब** भागात इस्लामी सत्ता मर्यादित होती.
- परंतु कालांतराने राजकीय स्थैर्य नसल्यामुळे **उत्तर भारतात मुस्लिम सत्तेचा विस्तार** झाला.
- नंतरच्या टप्प्यात **गझनीचा महंमूद** (इ.स. 1000-1027) आणि **गोरीचा मोहम्मद** यांच्याद्वारे इस्लामी साम्राज्याचा विस्तार झाला – परंतु ते *मध्ययुगीन इतिहासात* घेतले जाते.

मध्यकालीन भारताचा इतिहास

1) दिल्ली सल्तनत

पार्श्वभूमी

- मोहम्मद गोरीने इ.स. 1192 मधील **तराईनची दुसरी लढाई** जिंकून उत्तर भारतात मुस्लीम सत्ता स्थापनेचा पाया घातला.
- त्याचा सेनापती **कुतुबुद्दीन ऐबक** हा भारतातील पहिला सुलतान बनला.
- इ.स. 1206 ते इ.स. 1526 हा दिल्ली सल्तनतीचा कालखंड मानला जातो.
- दिल्ली सल्तनत पाच वेगवेगळ्या वंशांच्या राजवटींनी चालवली.

दिल्ली सल्तनतीचे पाच वंश

वंश	**काल**	**प्रमुख सुलतान**	**वैशिष्ट्ये**
गुलाम वंश	1206–1290	कुतुबुद्दीन ऐबक, इल्तुतमिश, बल्बन	गुलाम वंशातील सुलतान हे मूळ तुर्क गुलाम होते. कुतुबमिनारचे बांधकाम सुरू केले. बल्बनने केंद्रीकृत सत्तेला बळकटी दिली.
खिलजी वंश	1290–1320	अलाउद्दीन खिलजी	दक्षिण भारतावर मोहिमा, बाजार नियंत्रण धोरण, मंगोल आक्रमण परतवून लावले.
तुघलक वंश	1320–1414	मोहम्मद बिन तुघलक, फिरोजशाह तुघलक	नवी राजधानी दौलताबादला हलवण्याचा प्रयोग, टोकन चलन, सिंचन व शेतकी विकास.
सय्यद वंश	1414–1451	खिज्र खान	तुघलक वंशाच्या ऱ्हासानंतर लहान कालावधीची सत्ता, दिल्लीपुरती मर्यादित.
लोदी वंश	1451–1526	बहलूल लोदी, सिकंदर लोदी, इब्राहिम लोदी	पहिली अफगाण वंशीय सत्ता, प्रशासन सुधारणा, पण पानिपतच्या पहिल्या लढाईत बाबरकडून पराभव.

महत्वाचे सुलतान व त्यांची कार्ये

1. **कुतुबुद्दीन ऐबक (1206–1210) – गुलाम वंश**
   - 'लाखबख्श' (दानशूर) म्हणून ओळखला जातो.
   - **कुतुबमिनारचे बांधकाम सुरू** केले.
   - दिल्ली आणि अजन्ता येथे मशिदी बांधल्या.
2. **इल्तुतमिश (1211–1236)**
   - दिल्ली सल्तनत मजबूत केली.
   - 'चलिसा' – तुर्क सरदारांचा गट तयार केला.
   - दिल्लीला **खलिफाची मान्यता** मिळवून दिली.
3. **बल्बन (1266–1287)**
   - केंद्रीकृत सत्तेसाठी कठोर नियम.
   - 'नियाबत-ए-खुदाई' – सुलतान देवाचा प्रतिनिधी आहे अशी संकल्पना मांडली.
4. **अलाउद्दीन खिलजी (1296–1316)**
   - मंगोल आक्रमणे परतवून लावली.
   - दक्षिण भारतातील देवगिरी, वारंगल, मदुराईवरील मोहिमा.
   - **बाजार नियंत्रण धोरण** – किंमती, धान्यसाठा नियंत्रित.
5. **मोहम्मद बिन तुघलक (1325–1351) – तुघलक वंश**
   - दौलताबादला राजधानी हलवण्याचा प्रयोग – अपयशी.
   - टोकन चलन योजना – अपयशी.
   - सिंचन व शेतीसाठी योजना – मर्यादित यश.
6. **फिरोजशाह तुघलक (1351–1388)**
   - कालवे, बागा, शाळा, रुग्णालये उभारली.
   - जिजिया कर पुन्हा सुरू.
7. **सिकंदर लोदी (1489–1517) – लोदी वंश**
   - कृषी सुधारणा व महसूल पद्धती विकसित.
   - अग्रा शहराची स्थापना.

दिल्ली सल्तनतीची वैशिष्ट्ये

- **केंद्रीकृत राजसत्ता** – सुलतान सर्वोच्च.
- प्रशासनिक विभाग – *इक्तादारी पद्धत* (प्रांतांना इक्ता म्हणत).
- लष्करात घोडदळावर भर, हत्तींचा वापर.
- इस्लामी कायद्यांवर आधारित न्यायव्यवस्था.
- भारतातील **मध्ययुगीन वास्तुकला** – लाल व पांढऱ्या दगडात मशिदी, कबरे, किल्ले.

सांस्कृतिक व सामाजिक परिणाम

- भारतात **पर्शियन भाषा** प्रशासनाची भाषा झाली.
- इस्लामी वास्तुकलेचा विकास – कमानी, घुमट, मिनार.
- हिंदू-मुस्लीम संस्कृतीचा संगम सुरू.
- व्यापार मार्गांची सुरक्षा वाढली, बाजारव्यवस्था विकसित झाली.

कालरेषा

इ.स.	**घटना**
1192	तराईनची दुसरी लढाई – मोहम्मद गोरी विजय
1206	दिल्ली सल्तनतीची स्थापना – कुतुबुद्दीन ऐबक
1296	अलाउद्दीन खिलजी सुलतान झाला
1325	मोहम्मद बिन तुघलक सुलतान

1451	लोदी वंशाची स्थापना
1526	पानिपतची पहिली लढाई – दिल्ली सल्तनतीचा अंत, मुघल साम्राज्याची सुरुवात

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
दिल्ली सल्तनतीची स्थापना कोणी केली?	कुतुबुद्दीन ऐबक (इ.स. 1206)
दिल्ली सल्तनतीचे पाच वंश कोणते?	गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद, लोदी
'लाखबख्श' (दानशूर) म्हणून कोण ओळखला जातो?	कुतुबुद्दीन ऐबक
कोणत्या सुलतानाने बाजार नियंत्रण धोरण आणले?	अलाउद्दीन खिलजी
कोणत्या सुलतानाने दौलताबादला राजधानी हलवली?	मोहम्मद बिन तुघलक
कोणत्या सुलतानाने टोकन चलनाचा अयशस्वी प्रयोग केला?	मोहम्मद बिन तुघलक
अग्रा शहराची स्थापना कोणी केली?	सिकंदर लोदी
इ.स. 1506 मध्ये राजधानी दिल्लीहून आग्र्याला कोणी हलवली?	सिकंदर लोदी

2) **मुघल साम्राज्य (Mughal Empire)**

पार्श्वभूमी

- मुघल साम्राज्याची स्थापना इ.स. 1526 मध्ये **पानिपतच्या पहिल्या लढाईनंतर** बाबरने केली.
- मुघल हे **तुर्क-मंगोल वंशाचे** होते आणि ते तैमूर व चेंगिझ खानाचे वंशज मानले जात.
- मुघल साम्राज्याचा कालखंड इ.स. 1526 ते इ.स. 1857 पर्यंत पसरलेला आहे, परंतु त्याचा उत्कर्षकाळ इ.स. 1556 ते इ.स. 1707 पर्यंत होता.

प्रमुख मुघल सम्राट व त्यांची कार्ये

1. **बाबर (1526–1530)**
   - पानिपतच्या पहिल्या लढाईत इब्राहिम लोदीचा पराभव करून दिल्ली जिंकली.
   - खानवा आणि घाघरा यांच्या लढायांत विजय मिळवून सत्ता मजबूत केली.
   - आपल्या आत्मचरित्र *तुजुक-ए-बाबरी* मध्ये भारतीय जीवनाचे वर्णन केले.
2. **हुमायून (1530–1540, 1555–1556)**
   - शेरशाह सूरीकडून दिल्ली गमावली.
   - पर्शियात निर्वासित जीवन, नंतर पुन्हा दिल्ली जिंकली.
   - लायब्ररीतून पडून मृत्यू.
3. **अकबर (1556–1605)**
   - पानिपतची दुसरी लढाई (1556) – हेमचंद्र विक्रमादित्याचा पराभव.
   - धर्मसहिष्णु धोरण – जिझिया कर रद्द.
   - मन्सबदारी पद्धतीची सुरुवात.
   - फतेहपूर सिक्री येथे इबादतखानाची स्थापना.
   - विजय: गुजरात, बंगाल, काश्मीर, दख्खन प्रांत.
4. **जहांगीर (1605–1627)**
   - न्यायप्रियतेसाठी प्रसिद्ध – "न्यायाची साखळी" बसवली.
   - नुरजहाँचा राजकारणातील प्रभाव.
   - इंग्रजांना सुरत येथे कारखाना स्थापण्याची परवानगी.
5. **शाहजहाँ (1628–1658)**
   - ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशिद यांसारख्या वास्तूंची निर्मिती.
   - कलाविकासाचा उत्कर्षकाळ.
   - दख्खन मोहिमा – खर्च वाढल्याने आर्थिक ताण.
6. **औरंगजेब (1658–1707)**
   - जिझिया कर पुन्हा सुरू.
   - दख्खन मोहिमा – आदिलशाही, कुतुबशाही संपवली.
   - मराठ्यांशी दीर्घ संघर्ष – साम्राज्य थकले.
   - धार्मिक कडकपणा – अनेक मंदिरांचे पाडकाम.

मुघल प्रशासनाची वैशिष्ट्ये

- **मन्सबदारी पद्धत** – सरदारांना पदे व सैन्य संख्येनुसार जबाबदारी.
- केंद्रीकृत सत्ता – सम्राट सर्वोच्च.
- करप्रणाली – महसूल संकलनासाठी टोडरमलची पद्धत.
- सेना – घोडदळ, तोफखाना, पायदळ, हत्ती.

सांस्कृतिक योगदान

- वास्तुकला – ताजमहाल, बुलंद दरवाजा, लाल किल्ला, शालीमार बाग.
- चित्रकला – मुघल मिनिएचर आर्ट, अकबर-जहांगीर काळातील उत्कर्ष.
- साहित्य – पर्शियन व उर्दू भाषा, इतिहासग्रंथ (अकबरनामा, आईन-ए-अकबरी).
- बागकाम – शालीमार व निशात बाग (काश्मीर).

ऱ्हासाची कारणे

- औरंगजेबाचा धार्मिक कट्टरपणा.
- दख्खन मोहिमांतील प्रचंड खर्च.
- मराठ्यांचा उदय व सातत्यपूर्ण युद्ध.
- प्रशासनिक भ्रष्टाचार व प्रांतिक बंड.
- युरोपियन सत्तांचा प्रभाव – विशेषतः इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीचा विस्तार.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1526	पानिपतची पहिली लढाई – बाबरचा विजय
1556	पानिपतची दुसरी लढाई – अकबर गादीवर
1605	जहांगीर सत्तेवर
1628	शाहजहाँ सत्तेवर
1658	औरंगजेब सत्तेवर
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – ऱ्हासाची सुरुवात
1857	शेवटचा मुघल सम्राट बहादुरशाह झफर, ब्रिटिशांच्या ताब्यात

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मुघल साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	बाबर (इ.स. 1526)
पानिपतची पहिली लढाई कोणांदरम्यान झाली?	बाबर vs इब्राहिम लोदी
बाबरचे आत्मचरित्र "बाबरनामा" कोणत्या भाषेत लिहिलेले आहे?	तुर्की भाषा
पानिपतची दुसरी लढाई कोणांदरम्यान झाली?	अकबर vs हेमू
कोणत्या मुघल सम्राटाने जिझिया कर रद्द केला?	अकबर
इंग्रजांना भारतात पहिला कारखाना स्थापण्याची परवानगी कोणी दिली?	जहांगीर
ताजमहाल कोणी बांधला?	शाहजहाँ
औरंगजेबाची कबर कोठे आहे?	खुलताबाद

3) इतर स्थानिक राजवटी (राजपूत, बहमनी, विजयनगर)

अ) राजपूत राज्ये

पार्श्वभूमी

- मध्यकालीन भारतात दिल्ली सल्तनत आणि मुघल सत्तेशी स्पर्धा करत अनेक **राजपूत घराणी** अस्तित्वात होती.
- ही घराणी मुख्यतः राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशातील काही भागांत पसरलेली होती.

प्रमुख घराणी व शासक

घराणे	प्रमुख शासक	वैशिष्ट्ये
मेवाड	राणा सांगा, महाराणा प्रताप	मुघलांविरुद्ध संघर्ष – हल्दीघाटीची लढाई (1576).
मारवाड	राव जोधा	जोधपूरची स्थापना.
अंबर (जयपूर)	राजा मानसिंग	अकबराचा विश्वासू सेनापती, बंगाल विजयात योगदान.

वैशिष्ट्ये

- शौर्य, स्वाभिमान व युद्धकौशल्यासाठी प्रसिद्ध.
- किल्ले व राजवाडे – चित्तौडगड, कुम्भलगड.
- कला, साहित्य, आणि वास्तुशास्त्राचा विकास.

ब) बहमनी सल्तनत

पार्श्वभूमी

- इ.स. 1347 मध्ये अलाउद्दीन बहमन शाहने दक्षिण भारतात बहमनी सल्तनत स्थापन केली.
- राजधानी प्रथम गुलबर्गा, नंतर बीदर येथे हलवली.

वैशिष्ट्ये

- दख्खनात मुस्लिम सत्तेचा पहिला मोठा पाया.
- विजयनगर साम्राज्याशी दीर्घकालीन युद्धे (तलिकोटची लढाई प्रसिद्ध).
- कला व वास्तुकलेत पर्शियन शैलीचा प्रभाव.

ऱ्हास

- इ.स. 1518 मध्ये पाच सल्तनतींत विभागणी – अहमदनगर, बीदर, बीजापूर, गोलकोंडा, बरार.

क) विजयनगर साम्राज्य

पार्श्वभूमी

- इ.स. 1336 मध्ये हरिहर व बुक्का राय या संगम वंशीय भावांनी तुंगभद्रा नदीकाठावर विजयनगर साम्राज्य स्थापन केले.
- राजधानी – विजयनगर (आजचे हम्पी, कर्नाटक).

प्रमुख वंश

1. **संगम वंश** – स्थापनेपासून 1485 पर्यंत.
2. **सालुवा वंश** – अल्पकालीन, 1485–1505.
3. **तुलुव वंश** – कृष्णदेवराय (1509–1529) – सुवर्णकाळ.
4. **अरविदु वंश** – अंतिम टप्पा, राजधानी पेनुकोण्डा, नंतर चित्तूर.

कृष्णदेवराय (1509–1529)

- "आंध्रभूमीचा राजा" – तेलुगू, कन्नड, तमिळ, संस्कृत भाषांतील साहित्याला प्रोत्साहन.
- तोलकोप्पियम, अमुक्तमाल्यद सारखी साहित्यकृती.
- ओरिसा, गुलबर्गा विजय, गोव्यात पोर्तुगीजांशी संबंध.
- कृषी, सिंचन, वाणिज्याला चालना.

ऱ्हास

- इ.स. 1565 – **तलिकोटची लढाई** – बहमनी उत्तराधिकारी सल्तनतींकडून पराभव, विजयनगर उद्ध्वस्त.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1336	विजयनगर साम्राज्याची स्थापना – हरिहर व बुक्का राय
1347	बहमनी सल्तनतीची स्थापना – अलाउद्दीन बहमन शाह
1509	कृष्णदेवराय गादीवर
1518	बहमनी सल्तनतीचे पाच सल्तनतींमध्ये विभाजन
1565	तलिकोटची लढाई – विजयनगरचा पराभव
1576	हल्दीघाटीची लढाई – महाराणा प्रताप विरुद्ध अकबर

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
विजयनगर साम्राज्याची राजधानी कोणती होती?	हम्पी
विजयनगर साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	हरिहर आणि बुक्का राय
विजयनगर साम्राज्याचा सर्वात महान शासक कोण?	कृष्णदेवराय
बहमनी सल्तनतीची स्थापना कोणी केली?	हसन गंगू (अलाउद्दीन बहमन शाह)
बहमनी सल्तनतीचे नंतर कोणती पाच सल्तनती तयार झाली?	अहमदनगर, बीजापूर, गोलकोंडा, बीदर, बरार
नळदुर्ग किल्यातील बोरी नदीवरील धरण कोणत्या राज्याच्या काळात बांधले?	आदिलशहा (बीजापूर सल्तनत)
देवगिरी (दौलताबाद) किल्ला कोणत्या राजघराण्याने बांधला?	यादव घराणे
कोणत्या साम्राज्याने राज्यसेवेत महिलांना रोजगार दिला?	चोल साम्राज्य

4) **समाजजीवन व सांस्कृतिक बदल (मध्यकालीन भारत)**

सामाजिक रचना

- मध्यकालीन भारतात समाजरचना प्रामुख्याने **जातिव्यवस्थेवर आधारित** होती, परंतु प्रदेश, धर्म आणि राजकीय सत्तेनुसार बदल होत होते.
- हिंदू समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांसोबत अनेक उपजाती व पेशागत गट उदयास आले.
- मुस्लिम समाजात मुख्यतः दोन गट होते – **अशरफ** (तुर्क, अफगाण, पर्शियन मूळचे) आणि **अजलाफ** (स्थानिक धर्मांतरित).
- शहरी भागात व्यापारी, कारागीर, सैनिक, शेतकरी, विद्वान यांचे मिश्रण दिसून येत असे.

धर्मजीवन

- हिंदू धर्म – वैष्णव, शैव, शक्ती पंथ प्रचलित. मंदिर हे धार्मिक आणि सांस्कृतिक केंद्र.
- इस्लाम धर्म – सुन्नी व शिया पंथ; मशिदी, मदरसे धार्मिक शिक्षणाची केंद्रे.
- सूफी संत आणि भक्ति संतांनी धर्मसहिष्णुता, प्रेम आणि बंधुत्वाचा संदेश दिला.
- संत कबीर, गुरु नानक, मीराबाई, तुकाराम, नामदेव, चिश्ती पंथीय सूफी संत लोकप्रिय झाले.

सांस्कृतिक बदल

- हिंदू व मुस्लिम सत्तांच्या संपर्कातून **संस्कृतींचा संगम** झाला – उदा. हिंदुस्तानी संगीत, उर्दू भाषा.
- वास्तुकला – इंडो-इस्लामिक शैली उदयास आली (गोल गुमट, कुतुबमिनार, ताजमहाल).
- वस्त्रप्रकारांमध्ये फॅशनची देवाण-घेवाण – पगडी, शेरवानी, साडीचे विविध प्रकार.
- अन्नसंस्कृतीत बदल – बिर्याणी, कबाब, हलवा यांसारख्या पदार्थांची लोकप्रियता.

शिक्षण व साहित्य

- मदरसांमध्ये कुराण, फारसी भाषा, गणित, खगोलशास्त्र शिकवले जाई.
- पठशाळा आणि तोळ (गुरुकुलसमान) शिक्षण देत; त्यात संस्कृत, मराठी, तमिळ, तेलुगू, गणित, आयुर्वेद शिकवले जाई.
- भाषा – फारसी ही दरबारातील व अधिकृत भाषा, उर्दूचा विकास, प्रादेशिक भाषांना साहित्यिक चालना.
- प्रसिद्ध ग्रंथ – अबुल फजलचे *अकबरनामा, आईन-ए-अकबरी*; सूफी साहित्य व संतवाङ्मय.

कला व मनोरंजन

- संगीत – दरबारी संगीत व लोकसंगीताचा संगम; हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतात घराण्यांचा विकास.
- नृत्य – कथक दरबारात लोकप्रिय, तसेच लोकनृत्यांची परंपरा टिकली.
- चित्रकला – मुघल मिनिएचर पेंटिंग, राजपूत चित्रशैली.
- खेळ – पोलो, कबड्डी, मल्लखांब, युद्धक्रीडा.

आर्थिक व व्यापार बदलांचा सामाजिक परिणाम

- शहरी केंद्रांचा विकास – दिल्ली, आग्रा, लाहोर, अहमदनगर, विजयनगर हे व्यापारी व सांस्कृतिक केंद्र.
- नवीन कारागीर वर्ग – लोहार, सोनार, वस्त्रनिर्मिते, विणकर यांचा विकास.
- आंतरराष्ट्रीय व्यापार – पर्शिया, अरब, आग्नेय आशिया, युरोप यांच्याशी संपर्क.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1206	दिल्ली सल्तनत स्थापन – मुस्लिम सत्ता व संस्कृतीचा प्रसार
1336	विजयनगर साम्राज्याची स्थापना – दक्षिणेकडील सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन
1526	मुघल साम्राज्याची स्थापना – सांस्कृतिक संगमाचा नवा टप्पा
1600	इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना – व्यापारी संस्कृतीत बदल
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – प्रांतिक संस्कृतींचा पुनर्विकास

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मध्ययुगीन भारतात हिंदू-मुस्लिम सांस्कृतिक संगमातून कोणती नवीन भाषा उदयास आली?	उर्दू
सूफी संप्रदायाने काय महत्त्वाचे योगदान दिले?	धार्मिक सहिष्णुता, प्रेम आणि बंधुत्वाचा संदेश
मध्ययुगीन काळातील प्रमुख शैक्षणिक केंद्रे कोणती होती?	मदरसे (मुस्लिम) आणि पाठशाळा/तोळ (हिंदू)
मुघल दरबारातील प्रमुख भाषा कोणती होती?	फारसी
मध्ययुगीन वास्तुकलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य काय होते?	इंडो-इस्लामिक शैली (गोल गुमट, कमानी, मिनार)

अठराव्या शतकातील भारत

1) **दिल्ली**

पार्श्वभूमी

- **औरंगजेबाच्या (1658–1707) मृत्यूनंतर** मुघल साम्राज्याच्या राजकीय एकतेला धक्का बसला. मुघल साम्राज्यातील औरंगजेब शेवटचा मोठा बादशाह ठरला. त्याचे उत्तराधिकारी सम्राट अशक्त, दुर्बल आणि अकार्यक्षम ठरले. त्याच्या दरबारातील सरदार सत्ता आणि पदासाठी **कटकारस्थान** करू लागले; गटबाजी वाढली.
- औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर चा कालावधी मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाचा कालावधी समजला जातो (1707-1857). या काळात सत्तेचे केंद्र फक्त दिल्लीपुरते मर्यादित झाले; प्रांत स्वतंत्र होत गेले. (जसे हैदराबाद 1724, बंगाल 1740). महसूलव्यवस्था ढासळल्यामुळे लष्कराचा खर्च भागवणे कठीण झाले. **परकीय आक्रमणांना (नादिरशहा, अहमदशहा अब्दाली)** तोंड देता आले नाही. **मराठ्यांचा उदय** आणि विस्तारनीतीने मुघल साम्राज्याला मोठे आव्हान दिले. इंग्रज, फ्रेंच इत्यादी परकीय व्यापाऱ्यांचा प्रभाव वाढला आणि मुघलांचे सामर्थ्य घटले.

- सांस्कृतिकदृष्ट्या मुघल दरबार संगीत, काव्य, कला यांचे केंद्र राहिले; पण राजकीय दृष्ट्या त्याचे महत्त्व कमी झाले.

उत्तरकालीन बादशाह

- **बहादुरशहा प्रथम (1707–1712)** : औरंगजेबाचा मुलगा; साम्राज्य एकत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला पण यश मिळाले नाही.
- **जहाँदारशहा (1712–1713)** : अल्पकाळ राज्य. दरबारी राणी लाल कुआर (लाल कुंवर) हिच्या प्रभावाखाली. सय्यद बंधूंच्या मदतीने फर्रुखसियरने याची हत्या केली.
- **फर्रुखसियर (1713–1719)** : इंग्रजांना व्यापार सवलती देणारे फरमान दिले.
- **मुहम्मदशहा (1719–1748)** : "रंगीला" सम्राट म्हणून ओळख; कला-संगीताचा आश्रयदाता; त्याच्या काळात नादिरशाहाचे आक्रमण झाले.
- **अहमदशहा बहादूर (1748-1754)** : रोहिले, जाट व अफगाण आक्रमणांपासून संरक्षण करण्यासाठी मुघलांनी मराठ्यांसोबत 1752 मध्ये अहमदिया करार केला. **या काळात अहमदशहा अब्दालीने** दिल्लीवर वारंवार हल्ले करून मुघल सत्तेची स्थिती आणखी कमकुवत केली.
- **आलमगीर द्वितीय (1754 – 1759) :** प्रशासन आणि युद्धाचा अनुभव नाही. आयुष्याचा बराचसा काळ तुरुंगात घालवला. सर्व अधिकार त्याचा वजीर इमाद-उल-मुल्कच्या हातात होते.
- **शाहआलम द्वितीय (1760 –1806)** : मुघल साम्राज्य इंग्रजांच्या छत्रछायेखाली गेले.
- **अकबर शाह द्वितीय (1806 – 1837) :** राजा राम मोहन रॉय यांना राजा ही पदवी दिली. ईस्ट इंडिया कंपनीने स्वतःला त्यांच्या नावाने नाणी जारी करणे बंद केले.
- **बहादुरशहा द्वितीय जफर (1837–1857)** : शेवटचा सम्राट; 1857 च्या उठावात सहभागी; ब्रिटीशांनी सत्ता संपवली. बंडाच्या पराभवानंतर त्यांना रंगून, म्यानमार येथे हद्दपार करण्यात आले, जिथे नोव्हेंबर 1862 मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.

उत्तर मुघल शासनाचे स्वरूप

- **कमकुवत केंद्र** : दिल्लीतील सत्ता केवळ नामधारी; वास्तविक सत्ता प्रांतीय राज्यकर्त्यांकडे.
- **अंतर्गत स्पर्धा :** मुघल साम्राज्यातील सरदारांचे विविध गट होते त्यांनी अंतर्गत आपापसाविरोधात स्पर्धा केली. मुघल साम्राज्यात सरदारांचे इराणी तुराणी हिंदुस्तानी असे गट होते. ते आपापसात सत्ता स्पर्धा करत असत.
- **प्रांतिक स्वायत्तता** : बंगाल, अवध, हैदराबाद, म्हैसूर इ. प्रांतांमध्ये स्वायत्त सत्ता.
- **अव्यवस्थित लष्कर** : शिस्त अभावी परकीय आक्रमणांना तोंड देता आले नाही.
- **आर्थिक अवनती** : महसूल कमी, भ्रष्टाचार वाढला, व्यापारावर परकीयांचा ताबा.
- **सांस्कृतिक केंद्र** : दरबार कला, संगीत, कविता यांचे केंद्र राहिले; परंतु राजकीय महत्त्व गमावले.

कालरेषा

वर्ष	घटना
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – ऱ्हासाची सुरुवात
1713	फर्रुखसियरचे इंग्रजांना विशेषाधिकार
1739	नादिरशाहाचा हल्ला – दिल्लीची लूट
1748–67	अहमदशहा अब्दालीची आक्रमणे
1857	स्वातंत्र्यसंग्रामानंतर मुघल साम्राज्याचा अंत

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
औरंगजेबानंतर मुघल साम्राज्याची स्थिती काय झाली?	साम्राज्य दुर्बल झाले, केंद्रीय सत्ता कोसळली, प्रांत स्वतंत्र झाले.
कोणत्या मुघल सम्राटाने इंग्रजांना व्यापारी सवलती दिल्या?	फर्रुखसियर (इ.स. 1717)
'रंगीला' बादशहा म्हणून कोण ओळखला जातो?	मुहम्मदशहा (1719-1748)
कोणत्या परकीय आक्रमकाने 1739 मध्ये दिल्ली लुटली?	नादिरशहा (इराणचा)
1857 च्या उठावानंतर शेवटच्या मुघल सम्राटाला काय करण्यात आले?	बहादुरशाह जफर यांना रंगून (म्यानमार) येथे हद्दपार करण्यात आले.

2) उत्तर भारत

पार्श्वभूमी

- औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर उत्तर भारतात केंद्रीकृत सत्ता दुर्बल झाली.
- दिल्लीवरील मुघल सत्तेचा प्रभाव कमी झाल्याने प्रांतीय राजवंश व समुदाय स्वतंत्र होऊ लागले.
- या प्रक्रियेत **राजपूत, जाट आणि शिख** यांनी स्वतंत्र ओळख निर्माण करून आपले राजकीय बळ वाढवले.

राजपूत

- मुगलांच्या उत्तरकाळात राजपूतांनी आपली परंपरागत सत्ता टिकवून ठेवली.
- राजपूत संस्थानिक दिल्ली दरबारात उपस्थित राहत असले तरी ते **स्वतंत्र राज्यकर्ते** म्हणून वागत.
- औरंगजेबाच्या मृत्यू नंतर **जयसिंग व अजित सिंग** या राजपूत सरदारांनी त्यांच्या अंबर व जोधपुर या राजधान्या मुघलांकडून परत मिळवल्या (1708-1710). जयपूर (कछवाहा), जोधपूर (राठोड), उदयपूर (सिसोदिया) ही राजपूत राज्ये स्थानिक स्तरावर प्रभावी होती.
- काही राजपूत सरदार मुघल सरदारांशी संधान बांधत. कधी कधी साम्राज्याशी त्यांची निष्ठा ढळलेली दिसते.

जाट

- मथुरा व आग्र्याच्या परिसरात जाटांनी मुघलांविरुद्ध उठाव केला. सुरुवातीला हा उठाव कर-वसुली व अत्याचारांविरुद्ध होता; नंतर त्याने राजकीय स्वरूप घेतले. जाट शेतकरीवर्ग युद्धकौशल्यात पारंगत होता.
- **सुरजमल** (1707–1763) हा जाटांचा सर्वात सामर्थ्यवान शासक ठरला; त्याला **"जाटांचा प्लुटार्क"** म्हटले जाते.
- भरतपूर हे जाटांच्या सत्तेचे केंद्र बनले.

शिख

- शिखांचे **नववे गुरू गुरु तेग बहादूर** यांनी औरंगजेबाच्या असहिष्णू धार्मिक धोरणाविरुद्ध तीव्र नापसंती दर्शवली. औरंगजेबाने त्यांना कैद करून 1675 मध्ये त्यांचा शिरच्छेद केला.
- त्यांच्यानंतर गुरुगोविंदसिंग हे शिखांचे गुरू झाले. गुरुगोविंदसिंग यांनी **खालसा पंथ** (1699) स्थापन करून शिखांना युद्धनिष्ठा दिली. गुरु गोविंदसिंह व बंदा बैरागी यांच्या नेतृत्वाखाली शिखांनी मुघलांविरुद्ध कठोर संघर्ष केला.
- 18व्या शतकात शिखांनी अनेक **मिसल** (लष्करी संघटना) तयार केल्या. नंतर या मिसलांमधून रणजितसिंहाने शीख साम्राज्य उभारले (19वे शतकाच्या सुरुवातीला).

कालरेषा

वर्ष	घटना
1699	गुरु गोविंदसिंह यांनी खालसा पंथाची स्थापना केली.
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – शिख-जाट उठाव तीव्र.
1710	बंदा बैरागीचे नेतृत्व – शिखांचा संघर्ष.
1733	जाटांचे भरतपूर राज्य प्रबळ झाले.
1763	सुरजमलचा मृत्यू – जाटांचे राज्य स्थिरावले.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
जाट समुदायाचे एक प्रबळ राज्य कोणते होते?	भरतपूर
'जाटांचा प्लुटार्क' कोणाला म्हटले जाते?	सुरजमल
खालसा पंथाची स्थापना कोणी केली?	गुरु गोविंदसिंग यांनी (इ.स. 1699)
शिखांनी मुघलांविरुद्ध चळवळ कोणत्या नेत्यांनी चालवली?	गुरु गोविंदसिंग आणि बंदा बैरागी
राजपूत राज्ये मुघल साम्राज्यापासून स्वायत्त कशी झाली?	औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्यांनी आपली राजधानी परत मिळवली व स्वतंत्र राहिली.

3) पूर्व आणि मध्य भारत

पार्श्वभूमी

- मुघल सत्तेच्या अधोगतीनंतर पूर्व व मध्य भारतात **प्रांतीय राज्यकर्ते (अवध, रोहिलखंड, बंगाल)** प्रभावी झाले.
- केंद्र सरकार (दिल्ली) दुर्बल झाल्याने या प्रदेशातील सरदार व सुभेदार स्वतंत्रपणे सत्ता चालवू लागले.
- व्यापार, करसंकलन, लष्करी बळ व प्रादेशिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवून या प्रांतीय राज्यकर्त्यांनी **स्वायत्त सत्ताकेंद्रे** उभी केली.

अवध

- अवध हा प्रदेश गंगा-यमुना दोआब व मध्य गंगेच्या मैदानात होता.
- 18 व्या शतकात मुघल साम्राज्याच्या विघटनानंतर अवध एक स्वायत्त राज्य म्हणून उदयास आले. नवाब **सादत अली खान** (1722–1739) हा अवधचा सर्वात प्रभावी शासक ठरला.
- सुरवातीला फैजाबाद ही अवधची राजधानी होती. नंतर ती लखनौमध्ये हलवण्यात आली. या काळात अवध कला, साहित्य, आणि वास्तुकला यांचे एक महत्त्वाचे केंद्र बनले. अवध दरबार ऐश्वर्यसंपन्न व सांस्कृतिकदृष्ट्या वैभवशाली होता.
- पुढे अवध नवाब व इंग्रजांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण झाले.

रोहिलखंड

- रोहिले (अफगाण सरदार) यांनी रोहिलखंड (आजचा उत्तर प्रदेशातील बरेली परिसर) आपले राज्यकेंद्र बनवले.
- ते शूर योद्धे होते व त्यांनी मुघलांना फारसे मानले नाही. पुढे रोहिलखंड मराठे व अवध नवाबांच्या संघर्षाचे केंद्र बनले.
- मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाकरिता **नजीब खान रोहिला** हा रोहिल्यांचा सरदार प्रामुख्याने कारणीभूत होता. 1761 मध्ये मराठ्यांचे अहमदशाह अब्दाली सोबत झालेल्या युद्धामध्ये देखील मराठ्यांच्या पराभवात नजीब खान रोहिल्याचा मोठा वाटा होता

बंगाल

- बंगाल हा आर्थिकदृष्ट्या सर्वात समृद्ध प्रांत मानला जायचा. बंगालमध्ये **रेशीम, मुसलिन, साखर, तांदूळ** यांचा मोठा व्यापार होता. या व्यापारामुळे युरोपियन कंपनींचा प्रभाव झपाट्याने वाढला.
- **मुर्शिद कुली खान** (1717) हा बंगालचा पहिला स्वतंत्र नवाब. **अलिवर्दी खान** (1740–1756) हा बंगालचा प्रभावी नवाब ठरला. पुढे **सिराजुद्दौला** व इंग्रजांतील संघर्षामुळे (प्लासीची लढाई – 1757) बंगालवर इंग्रजांचे वर्चस्व निर्माण झाले.

योगदान व परिणाम

- अवध, रोहिलखंड आणि बंगाल या प्रांतांनी दिल्लीपासून स्वतंत्र ओळख प्रस्थापित केली.
- प्रांतीय सरदारांनी सांस्कृतिक, आर्थिक व लष्करी क्षेत्रात मोठा प्रभाव निर्माण केला.
- बंगालच्या संपत्तीमुळे युरोपियन सत्ता (विशेषतः इंग्रज) येथे स्थिरावली.
- रोहिलखंडातील संघर्षामुळे मराठे व इंग्रजांना मुघल साम्राज्यात हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली.

कालरेषा

वर्ष	घटना
1717	मुर्शिद कुली खान – बंगालचा स्वतंत्र नवाब
1722	सादत अली खान – अवधमध्ये सत्ता स्थापन
1740	अलिवर्दी खान बंगालचा नवाब
1757	प्लासीची लढाई – इंग्रज विजय, बंगालवर वर्चस्व
1774	रोहिलखंड युद्ध – रुहेल्यांचा पराभव

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
बंगालचा पहिला स्वतंत्र नवाब कोण होता?	मुर्शिद कुली खान (इ.स. 1717)
प्लासीची लढाई (1757) कोणाच्यात झाली?	सिराजुद्दौला (बंगालचा नवाब) आणि लॉर्ड क्लाइव्ह (ईस्ट इंडिया कंपनी)

ToppersNotes Unleash the topper in you

अवधची राजधानी नंतर कोठे हलवली गेली?	फैजाबादवरून लखनौला
रोहिलखंडवर राज्य करणारा समुदाय कोणता होता?	रोहिले (अफगाण सरदार)
बंगालवरील ब्रिटिश वर्चस्वाची सुरुवात कोणत्या लढाईने झाली?	प्लासीची लढाई (1757)

4) दक्खन

पार्श्वभूमी

- दक्खन म्हणजे आजचा **महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश** यांचा भाग.
- औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर **दक्खन** प्रदेशातील मुघल सत्ता कोलमडली. **मराठे** आणि **निजाम** यांनी दक्खनमध्ये स्वतंत्र सत्ता निर्माण केली.
- या दोन्ही सत्तांनी (मराठे व निजाम) एकमेकांविरुद्ध आणि इंग्रजांविरुद्ध स्वतंत्र राजकारण केले.

मराठे

- **शिवाजी महाराजां** च्या पश्चात मराठा साम्राज्याचा विस्तार **पेशव्यांच्या** नेतृत्वाखाली झाला.
- मराठ्यांचा उद्देश – **हिंदवी स्वराज्याचा** विस्तार.
- **पेशवा पहिला बाजीराव** यांनी विखुरलेल्या मराठ्यांना एकत्रित करून एकसंध मराठ्यांचा संघ तयार केला. **पुणे** हे राजधानीचे व राजकीय केंद्र बनले.
- मराठ्यांनी उत्तरेत **दिल्ली** पर्यंत स्वारी केली व मुघल सम्राटाला संरक्षण दिले. मराठ्यांनी **चौथाई** व **सरदेशमुखी** हक्काने मुघल प्रांतांतून महसूल वसूल केला.
- मराठ्यांची प्रमुख सत्ताकेंद्रे – **पुणे (पेशवे), सातारा (छत्रपती), ग्वाल्हेर (शिंदे), इंदूर (होळकर), बडोदा (गायकवाड), नागपूर (भोसले)**.

निजाम

- **निजाम-उल-मुल्क आसफ जाह** हा औरंगजेबाच्या काळात दक्खनचा सुभेदार होता. 1724 मध्ये त्याने मुघल सत्तेला सोडून **हैदराबाद** येथे स्वतंत्र आसफ जाही राजघराण्याची स्थापना केली. हैदराबाद हे दक्खनमधील महत्त्वाचे मुस्लिम राज्य बनले.
- निजाम उल मुल्क चा मृत्यू 1748 मध्ये झाला. त्यानंतरही निजामाची सत्ता दीर्घकाळ टिकली (1724–1948 पर्यंत).

मराठे–निजाम संबंध

- मराठे व निजाम यांच्यात अनेक वेळा युद्धे झाली. मराठ्यांनी अनेकदा निजामाला पराभूत करून करार केले.
- **मुंगी-शेवगावचा तह** हा बाजीराव पहिला (मराठा) आणि हैदराबादचा निजाम उल मुल्क यांच्यात 6 मार्च 1728 रोजी शेवगाव येथे झाला होता. या तहानुसार, निजामाने मराठ्यांना दक्षिणेकडील सहा सुभ्यांकडून 'चौथ' हा कर गोळा करण्याचा अधिकार दिला आणि मराठा साम्राज्याचा सम्राट म्हणून शाहू प्रथम यांना मान्यता दिली.
- **उदगीरची लढाई** ही मराठा साम्राज्य आणि हैदराबादच्या निजामामध्ये इ.स. 1760 मध्ये झाली, ज्यात सदाशिवराव भाऊंच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांचा निर्णायक विजय झाला आणि उदगीरचा तह झाला. यामुळे मराठ्यांची दख्खनमधील सत्ता अधिक मजबूत झाली.
- निजाम व इंग्रजांमध्येही अनेक लढाया आणि तह झाले.

कालरेषा

वर्ष	घटना
1724	**निजाम-उल-मुल्क**ने हैदराबादमध्ये स्वतंत्र सत्ता स्थापली
1728	**शेवगावचा तह**
1760	**उदगीरची लढाई** – मराठ्यांचा निजामवर विजय

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
हैदराबादच्या आसफ जाही घराण्याची स्थापना कोणी केली?	निजाम-उल-मुल्क आसफ जाह (इ.स. 1724)
मराठ्यांचे उत्तर भारतातील विस्तारवादी धोरण कोणत्या नेत्याने राबवले?	पेशवा बाजीराव प्रथम
मराठे आणि निजाम यांच्यात झालेला एक महत्त्वाचा तह कोणता?	मुंगी-शेवगावचा तह (1728)
उदगीरच्या लढाईत (1760) मराठ्यांचे नेतृत्व कोणाकडे होते?	सदाशिवराव भाऊ
दख्खनमधील मराठा सत्तेचे केंद्र कोणते होते?	पुणे (पेशवे)

5) परकीय आक्रमणे

पार्श्वभूमी

- औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर **मुघल साम्राज्य** दुर्बल झाले होते. या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन **पर्शिया** व **अफगाणिस्तान** येथील शासकांनी देखील भारतावर आक्रमणे केली.
- विशेषतः **नादिरशहा** (पर्शिया) व **अहमदशहा अब्दाली** (अफगाणिस्तान) यांच्या आक्रमणांनी मुघलांची सत्ता हादरली. या आक्रमणांमुळे भारताची **आर्थिक लूट**, **राजकीय ऱ्हास** व **ब्रिटिश हस्तक्षेपासाठी संधी** निर्माण झाली.

नादिरशहाचे आक्रमण (1739)

- **नादिरशहा** हा पर्शियाचा शासक होता. त्याने **कंदाहार, काबूल व पेशावर** जिंकून भारतावर स्वारी केली.
- **कर्नालच्या लढाईत (1739)** मुघल सम्राट **मुहम्मदशहा शाह** (रंगीला) याचा पराभव झाला.
- नादिरशहाने **दिल्ली** ताब्यात घेऊन अमर्याद लूट केली. प्रसिद्ध **मयूरसिंहासन** व **कोहिनूर हिरा** तो पर्शियाला घेऊन गेला. या आक्रमणामुळे मुघल साम्राज्याची **प्रतिष्ठा धुळीस मिळाली**.

अहमदशहा अब्दालीची आक्रमणे (1748–1767)

- **अहमदशहा अब्दाली** हा अफगाणिस्तानचा शासक होता. त्याने भारतावर **8 वेळा आक्रमण** केले.
- पहिल्या आक्रमणात (1748) तो पराभूत झाला. पुढील आक्रमणांतून त्याने **दिल्ली व पंजाब** लुटले.

ToppersNotes Unleash the topper in you

- **पानिपतची तिसरी लढाई (1761)** – अब्दाली व **मराठे** यांच्यात झाली. या युद्धात मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला, पण अब्दालीला भारतात सत्ता प्रस्थापित करता आली नाही.
- अब्दालीच्या मृत्यूनंतर (1773) अफगाणांचा प्रभाव संपुष्टात आला.

परिणाम

- नादिरशहा व अब्दालीच्या आक्रमणांनी भारताची **अर्थव्यवस्था उद्ध्वस्त** झाली.
- दिल्लीतील मुघल सत्तेची **प्रतिष्ठा पूर्णपणे कोसळली**. उत्तर भारतात **राजकीय अस्थिरता** वाढली.
- अब्दालीच्या आक्रमणानंतर मराठ्यांचे साम्राज्य कायमचे हादरले.
- इंग्रजांना या गोंधळाचा फायदा घेऊन आपली सत्ता विस्तारता आली.

कालरेषा

वर्ष	घटना
1739	**कर्नालची लढाई** – नादिरशहाने मुघलांचा पराभव, दिल्ली लुटली, मयूरसिंहासन व कोहिनूर हिरा नेला
1748	अहमदशहा अब्दालीचे पहिले आक्रमण (पराभूत)
1757	अब्दालीने दिल्ली व पंजाब लुटले
1761	**पानिपतची तिसरी लढाई** – अब्दालीचा विजय, मराठ्यांचा पराभव

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
पानिपतचे तिसरे युद्ध कोणत्या वर्षी झाले?	इ.स. 1761
पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात कोणाचा पराभव झाला?	मराठ्यांचा
पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात मराठ्यांचा विरोधी कोण होता?	अहमदशहा अब्दाली
नादिरशहाने दिल्लीतून कोणते प्रसिद्ध हिरे व सिंहासन लुटले?	कोहिनूर हिरा आणि मयूरसिंहासन
तीन प्रसिद्ध लढायांमुळे गाजलेले पानिपत हे शहर कोणत्या राज्यात आहे?	हरियाणा

6) मुघल साम्राज्याचा शेवट

पार्श्वभूमी

- **औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर (1707)** मुघल साम्राज्याचे केंद्रीकृत सामर्थ्य संपले.
- **दुर्बल उत्तराधिकारी सम्राट**, सरदारांतील स्वार्थी गटबाजी व प्रांतिक बंडाळ्या यामुळे साम्राज्याची सत्ता केवळ दिल्लीपुरती उरली.
- नादिरशहा व अब्दालीसारख्या **परकीय आक्रमणांनी** मुघलांचे सामर्थ्य आणखी खिळखिळे केले.
- साम्राज्याच्या राजकीय व लष्करी क्षीणतेमुळे **मराठे, शीख, जाट, नबाब** यांसारख्या प्रांतिक शक्ती पुढे आल्या.

पतनाची कारणे

- **औरंगजेबाची धार्मिक असहिष्णुता** – जिझिया, मंदिरे तोडणे यामुळे हिंदू प्रजेचा विरोध.
- **दुर्बल उत्तराधिकारी** – बहुतेक सम्राट अशक्त, ऐषआरामी व सरदारांच्या हातातील बाहुले.
- **गटबाजी व दरबारी कटकारस्थान** – सरदार सत्तेसाठी सतत लढत होते.
- **लष्करी दुर्बलता** – जुनी लढाऊ पद्धत, नवे युरोपीय शस्त्रास्त्रांचा अभाव.
- **आर्थिक ऱ्हास** – युद्धे, फौजेवर होणारा खर्च, भ्रष्ट प्रशासन.
- **प्रांतिक राज्यांचा उदय** – अवध, बंगाल, हैदराबाद, मराठे, शीख यांनी स्वतंत्र सत्ता निर्माण केल्या.
- **परकीय आक्रमणे** – नादिरशहा व अब्दालीने मुघलांची प्रतिष्ठा व आर्थिक कणा मोडला.
- **ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा उदय** – व्यापाराच्या नावाखाली हळूहळू राजकीय सत्ता मिळवली.
- **ब्रिटिश शासनाचे विस्तारवादी धोरण** - तैनाती फौजसारख्या धोरणामुळे ब्रिटिश शासनाने अनेक स्थानिक सत्ता आपल्या वर्चस्वाखाली आणली

परिणाम

- 18व्या शतकात मुघल साम्राज्य **फक्त नावापुरते** राहिले. दिल्लीपलीकडे त्यांची सत्ता टिकली नाही.
- **मराठे** काही काळ 'हिंदुस्थानचे राखीवदार' बनले.
- अखेरीस **1857 च्या उठावानंतर** ब्रिटिशांनी मुघल सत्तेचा शेवट केला. **बहादुर शाह दुसरा** हा शेवटचा मुघल सम्राट ठरला.

कालरेषा

वर्ष	घटना
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – साम्राज्याचा ऱ्हास सुरू
1739	नादिरशहाचे आक्रमण व दिल्लीची लूट
1761	पानिपतची तिसरी लढाई – मराठ्यांचा पराभव
1803	इंग्रजांनी दिल्ली ताब्यात घेतली
1857	उठाव – मुघलांचा वापर प्रतीक म्हणून
1858	मुघल सत्तेचा अंत – बहादुर शाह दुसरा रंगून येथे निर्वासित

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाची मुख्य कारणे कोणती?	दुर्बल सम्राट, गटबाजी, प्रांतिक बंडाळ्या, परकीय आक्रमणे, ब्रिटिशांचा उदय.
1857 च्या उठावानंतर मुघल साम्राज्याचा काय इतिहास झाला?	ब्रिटिशांनी औपचारिकरीत्या संपुष्टात आणले.
शेवटचा मुघल सम्राट कोण होता?	बहादुरशहा द्वितीय (जफर)

युरोपियनांचे आगमन

- भारत संपन्न (**सोन्याचा पक्षी**) म्हणून ओळखला जात असे.
- संपत्ती, मसाले, वस्त्र, मौल्यवान धातू यामुळे **युरोपियनांना भारताचे आकर्षण** वाटले.
- सामाजिक दृष्ट्या भारतात स्थैर्य नसून मोठी **जातीय व प्रांतिक फाटाफूट** होती. याचा फायदा परकीयांनी घेतला.

2) पोर्तुगीज

पार्श्वभूमी

- 1292 - इटालियन व्यापारी, शोधक आणि लेखक मार्को पोलो भारताच्या कोरोमंडल किनाऱ्यावर उतरला. मार्को पोलोच्या प्रवासामुळे युरोपियन लोकांना भारताचे आकर्षण वाटू लागले. एक शतकानंतर युरोपीयन लोकांचा संशोधन प्रवास सुरू झाला.

- युरेशियातील **ओटोमन साम्राज्याच्या वर्चस्वामुळे** भारताकडे जाणाऱ्या रस्तेमार्गावर बंधने आली. 1453 मध्ये ओटोमन साम्राज्याने **कॉन्स्टँटिनोपल** (इस्तंबूल) जिंकले. भारताकडे जाणारा रस्ता मार्ग कॉन्स्टँटिनोपल मधून जात होता. तो बंद झाला.
- भारतातील मसाले, रेशीम, मौल्यवान धातू यांची प्रचंड मागणी युरोपात होती. यामुळे युरोपियनांनी **समुद्री मार्ग शोधण्याचे प्रयत्न** सुरू केले.

वास्को द गामा

- **20 मे 1498 ला वास्को द गामा** हा पोर्तुगीज खलाशी **कालीकत (केरळ)** येथे पोहोचला. त्याने भारत–युरोप यामधील **समुद्री व्यापाराचा नवा मार्ग** उघडला. त्याने आफ्रिका खंडाला वळसा घालून भारतामध्ये येण्याचा मार्ग शोधला. वास्को द गामाला भारतात आणणारा मार्ग **'केप ऑफ गुड होप'** मार्ग म्हणून ओळखला जातो.
- या घटनेनंतर भारतात युरोपियनांच्या **व्यापार स्पर्धेला प्रारंभ** झाला. या घटनेने भारतातील **सामाजिक, आर्थिक व राजकीय घडामोडींना नवे वळण** मिळाले. या मार्गामुळे अरब व्यापाऱ्यांची व्यापारातील एकाधिकारशाही संपायला सुरवात झाली.
- वास्को द गामाचे कालीकतच्या **झामोरीन** राजाने स्वागत केले. वास्को द गामाने युरोपात परतताना मोठ्या प्रमाणावर **मसाले व मौल्यवान वस्तू** नेल्या. त्यामुळे पोर्तुगीजांची भारतातील **सत्तेची व व्यापाराची पायाभरणी** झाली. पुढील काही वर्षांत पोर्तुगीजांनी **गोवा, दमण, दीव** अशा महत्त्वाच्या ठिकाणी वखारी स्थापन केल्या.
- भारताबरोबर व्यापार करण्यासाठी पोर्तुगीजांनी **पोर्तुगीज स्टेट ऑफ इंडिया** स्थापन केली. **डी फ्रान्सिस्को डी आल्मेडा** पोर्तुगीज स्टेट ऑफ इंडियाचा पहिला राज्यपाल - गव्हर्नर ठरला. पोर्तुगीजांनी किल्वा जिंकले, अंजेदिवा, कोचीन, कॅन्नोर येथे किल्ले उभारले. 1510 मध्ये विजापूरच्या आदिलशहाकडून गोवा जिंकले. 1556 मध्ये भारतातील पहिली प्रिंटिंग प्रेस गोवा येथे सुरू केली

पोर्तुगीजांचा प्रभाव

- **व्यापार केंद्रे** – गोवा, दमण, दीव, चौल, वसई, कोचिन येथे त्यांनी वखारी स्थापन केल्या. गोवा हे पोर्तुगीजांचे **मुख्य वसाहती केंद्र** बनले. सुरुवातीच्या काळात कोचीन हे पोर्तुगीजांचे मुख्यालय होते पंधराशे दहा मध्ये गोवा हस्तगत केल्या नंतर.
- **व्यापार** – मसाले, मिरी, आलं, कापूस, नीळ, रेशीम यांचा व्यापार भरभराटीस आला.
- **सैन्य व आरमार** – पोर्तुगीजांकडे आधुनिक तोफखाना व बलाढ्य आरमार होते.

धार्मिक बाजू

- पोर्तुगीज ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यास कटिबद्ध होते. त्यांनी **जेसुइट पादी** पाठवून धर्मप्रसार केला.
- स्थानिकांवर धर्मांतरासाठी दबाव टाकला.

पोर्तुगीजांचे पतन

- इंग्रज, फ्रेंच, डच यांच्या आगमनानंतर पोर्तुगीजांचे वर्चस्व कमी होऊ लागले.
- **1661 मध्ये वसईचा ताबा इंग्रजांकडे** गेला.
- 17व्या शतकाच्या अखेरीस भारतातील त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहिला.
- गोवा, दमण, दीव हेच त्यांचे प्रमुख वसाहती प्रदेश उरले.
- भारतीय सशस्त्र दलाने ऑपरेशन विजय राबवून 17-19 डिसेंबर 1961 ला दीव, दमण आणि गोवा प्रदेश पोर्तुगीज राजवटीतून मुक्त केले.

कालरेषा

वर्ष	**घटना**
1498	वास्को द गामा कालीकत येथे आगमन
1505	डी फ्रान्सिस्को डी आल्मेडा – पोर्तुगीजांचा पहिला राज्यपाल
1509	अल्फान्सो द अल्बुकर्क – गोव्याचा विजय. पोर्तुगीज सत्तेचा भारतातील वास्तविक संस्थापक.
1530	गोवा राजधानी घोषित
1661	वसईचा ताबा इंग्रजांकडे
17व्या शतकानंतर	पोर्तुगीजांचा ऱ्हास. तरीही 1961 पर्यंत पोर्तुगीजांचे गोवा प्रदेशात मर्यादित वर्चस्व.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	**उत्तर**
भारताकडे जाणारा समुद्री मार्ग शोधणारा पहिला युरोपियन कोण?	वास्को द गामा
वास्को द गामा भारतात कोठे आणि केव्हा पोहोचला?	कालिकत (केरळ), 1498 मध्ये
वास्को द गामाने कोणत्या राजाकडून व्यापाराच्या सवलती मिळवल्या?	झामोरीन (कालिकतचा राजा)
पोर्तुगीजांची भारतातील पहिली राजधानी कोणती होती?	कोचीन
पोर्तुगीजांची भारतातील मुख्य राजधानी नंतर कोणती झाली?	गोवा
भारतातील पहिली प्रिंटिंग प्रेस कोणी आणली आणि ती कोठे स्थापन केली?	पोर्तुगीज; गोवा (1556)
पोर्तुगीजांचा भारतातील पहिला व्हाइसरॉय (राज्यपाल) कोण होता?	फ्रान्सिस्को डी अल्मेडा
पोर्तुगीज सत्तेचा भारतातील वास्तविक संस्थापक कोणाला मानले जाते?	अल्फान्सो डी अल्बुकर्क

3) इतर युरोपियन

- वास्को द गामाच्या 1498 च्या आगमनानंतर इतर युरोपियन राष्ट्रांनीही भारतात व्यापारासाठी प्रयत्न सुरू केले.
- मसाले, कापूस, रेशीम, नीळ या वस्तूंची **युरोपात मोठी मागणी** होती. त्यामुळे **डच, इंग्रज, फ्रेंच व डेनीश** यांनी भारतात व्यापार केंद्रे स्थापन केली.

डच (नेदरलँड)

- 1595-96 मध्ये डचांचे पुलिकत या ठिकाणी भारतात आगमन झाले. 1602 मध्ये **डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना** झाली.
- **कंपनीच्या व्यापाऱ्यांनी 1605 मध्ये मसुलीपट्टण, 1610 मध्ये पुलिकत, 1616 मध्ये सुरत, 1627 मध्ये बंगाल वखारी स्थापन केल्या, तर 1653 मध्ये चिनसुरा येथे वसाहत स्थापन केली.**
- सुरुवातीला मसाल्यांच्या व्यापारावर त्यांचे वर्चस्व होते. परंतु 17व्या शतकाच्या अखेरीस इंग्रजांशी झालेल्या स्पर्धेत ते पराभूत झाले. अँग्लो-डच तहानुसार डचांनी उर्वरित सर्व वसाहती व व्यापार ब्रिटिशांना सोपवला. शेवटी डचांचा प्रभाव फक्त **इंडोनेशिया** पर्यंत मर्यादित राहिला.
- 1825 मध्ये डच भारतातून गेले.

इंग्रज

- **1600 – ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना**. इंग्लंडची राणी एलिझाबेथ हिने 31 डिसेंबर 1600 रोजी कंपनीला भारतासहित पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याचा अधिकार दिला.
- मुघल सम्राट जहांगीरने 1613 मध्ये कंपनीला **सुरत** येथे वखार सुरू करण्याची परवानगी दिली. पुढे **बॉम्बे, मद्रास, कलकत्ता** येथे मोठी व्यापार केंद्रे सुरू झाली. हळूहळू इंग्रजांनी पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच यांना पराभूत करून भारतावर राज्य स्थापले.
- **1858** मध्ये कंपनीची भारतातील सत्ता संपुष्टात आली आणि भारताचे प्रशासकीय नियंत्रण **ब्रिटिश राजवटीकडे** सोपवण्यात आले.
- **15 ऑगस्ट 1947** ला भारत ब्रिटिश राजवटीतून स्वतंत्र झाला.

डॅनिश (डेन्मार्क)

- **1616 – डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनी** 1616 मध्ये डॅनिश राजा ख्रिश्चन IV च्या अंतर्गत स्थापन करण्यात आली. तिचा उद्देश भारताबरोबरच्या व्यापारावर लक्ष केंद्रित करणे होता. डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनीला 1620 मध्ये **ट्रांकेबार** येथे वसाहत व व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली. सेरामपूर येथे देखील त्यांची वखार होती.
- 1845 मध्ये डॅनिश भारतातून गेले. डेन्मार्कने 1845 पर्यंत भारताच्या मुख्य भूभागातील सर्व वसाहती ब्रिटिशांना विकल्या.

फ्रेंच

- **1664** – राजा चौदाव्या लुईच्या अध्यादेशाने कोल्बर्टने 1664 मध्ये **फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी** स्थापन केली. 1666 मध्ये फ्रेंचांनी औरंगजेबकडून सुरत बंदरावर व्यापार करण्याचा शाही हुकूम मिळवला.
- कंपनीने 1668 मध्ये फ्रान्सिस कॅरॉनच्या नेतृत्वाखाली सुरत येथे पहिली वखार स्थापन केली. 1673 मध्ये चंदरनागोर, 1674 मध्ये **पाँडिचेरी** येथे वखारी स्थापन केल्या.
- 17व्या-18व्या शतकात इंग्रज–फ्रेंच स्पर्धा वाढली. अखेरच्या **कर्नाटक युद्धांमध्ये इंग्रज विजयी** झाले. त्यामुळे भारतात फ्रेंचांचा प्रभाव फक्त काही ठिकाणी उरला.
- भारतासोबतची व्यापारावरील फ्रेंच मक्तेदारी 1769 मध्ये संपली आणि इंग्रजांनी व्यापारात मजल मारली. पाँडिचेरी आणि चंदरनागोरसह अनेक भारतीय व्यापारी बंदरे 1954 पर्यंत फ्रेंच नियंत्रणाखाली राहिली.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	**उत्तर**
इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केव्हा झाली?	1600 मध्ये
इंग्रजांना भारतात पहिली वखार स्थापन करण्याची परवानगी कोणत्या मुघल सम्राटाने दिली?	जहांगीर (सुरत, 1613)
फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केव्हा झाली?	1664 मध्ये
फ्रेंचांची भारतातील मुख्य वसाहत कोणती होती?	पाँडिचेरी
डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केव्हा झाली?	1602 मध्ये
डचांची भारतातील मुख्य वसाहत कोणती होती?	चिनसुरा (बंगाल)
डॅनिश (डेन्मार्क) ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केव्हा झाली?	1616 मध्ये
डॅनिशांची भारतातील मुख्य वसाहत कोणती होती?	ट्रांकेबार (तामिळनाडू)
अमेरिका खंडाचा शोध लावणारा कोण होता?	क्रिस्टोफर कोलंबस (1492)
कोलंबसने कोणता नवा महासागर पार केला?	अटलांटिक महासागर
भारताकडे जाणारा जुना जमीनमार्ग कोणत्या साम्राज्याने बंद केला?	ओटोमन साम्राज्य (कॉन्स्टंटिनोपलचा पाडाव, 1453)
भारताकडे जाणारा नवा समुद्री मार्ग कोणता होता?	केप ऑफ गुड होप मार्ग (आफ्रिकेच्या दक्षिणेकडून)
युरोपियनांना भारताचे मुख्य आकर्षण कोणते होते?	मसाले, कापूस, रेशीम, नीळ, मौल्यवान धातू
भारतातील 'सोन्याचा पक्षी' या संकल्पनेचे कारण काय होते?	देशाची संपन्नता आणि व्यापारातून येणारे प्रचंड संपत्तीचे प्रमाण

मराठा आणि पेशवे

1) **मराठा साम्राज्याची स्थापना**

1. **छत्रपती शिवाजी महाराज (Chhatrapati Shivaji Maharaj)**

- **जन्म:** 19 फेब्रुवारी, 1630 रोजी **शिवनेरी किल्ल्यावर**.
- **पालक:** शहाजीराजे भोसले (वडील) आणि **जिजाबाई** (आई).
- **राज्याभिषेक: 6 जून 1674** रोजी **रायगड** येथे.
- **मृत्यू:** 3 एप्रिल 1680 रोजी रायगडावर.
- **प्रमुख घटना व कर्तृत्व:**
- स्वराज्याची स्थापना.
- **अफजलखानाचा वध (1659) - प्रतापगडावर**.
- **शायिस्तेखानावर छापा (1663)** - पुण्यातील लाल महाल (बोट छाटली).
- **सुरतेची पहिली लूट (1664)** आणि दुसरी लूट (1670).
- **पन्हाळ्याचा वेढा (1660)** - सिद्दी जौहर यांनी घातला.
- सर्वात आधी जिंकलेला किल्ला: **तोरणा**.